DE JAVAANSE DEN-VORMEN.

DOOR

J. GONDA.

Tot die onderwerpen uit de grammatika van Archipel-talen, waarover al herhaaldelijk geschreven is, behoren de Javaanse zg. werkwoordsvormen, die gevormd worden met *den*, enerzijds een zg. passief, anderzijds een zg. modale imperatief. Daar de omstandigheden zo liggen, dat een oplossing van het probleem dezer formaties niet geheel en al onmogelijk schijnt (wat niet altijd het geval is bij puzzles, waarover te schrijven velen zich geroepen voelen), lijkt het me verantwoord, aan de bestaande hypothesen een nieuwe toe te voegen.

De voornaamste opvattingen over deze vormen zijn de volgende. Roorda¹⁾ leerde, dat tot vorming van de derde persoon van het „subjectieve passief” gebruikt wordt in ngoko *di*, in krama *dipun*, in poëzie, en ook wel in deftig ngoko, vooral in lessen en vermaningen, *den*. Dit *di*, dat ook in Soend. en Mal. het „subj. pass.” vormt, kan, zegt hij verder, hetzelfde zijn als het Maleise voornaamwoord *dia*, dat ook *de* heeft kunnen worden, „dit is evenwel zeer onzeker”. Ten aanzien van de kwalitatieve voluntatief komt hij nog minder uit de moeilijkheden²⁾. Opmerkelijk, maar zeer bevreemdend is het, dat deze q. v. met datzelfde *di*, *dipun* of *den* gevormd wordt, als de 3e p. van het s. pass. Daar de 1e en 2e pers. van het s. pass. met een pers. vnnwd. gevormd worden, zou men ook voor *di* kunnen veronderstellen, dat het een pers. vnnwd. is; veronderstelt men tevens, dat *di* eigenlijk een aanw. vnnwd. is, dat als pers. vnnwd. v. d. 3e p., maar ook als betr. vnnwd. gebezigd is, evenals *kan*, *inkan*, *sin* tot nadruk vóór een attribuut of praedicaat of complement, dan blijft volgens hem deze poging tot verklaring toch een zeer onzekere gissing. De grote moeilijkheid steekt in *den*. Daarom overweegt hij ook, in *di* de „één-lettergrepige grondvorm” van *dadi* te zien, „in den q. v. zou het dan, op bevelenden of gebiedenden toon uitgesproken, den zin hebben van: wees zóó dat, of het zij, of geschiede, zóó dat!”.

¹⁾ T. Roorda, Javaansche Grammatica (1855), § 175, p. 169.

²⁾ Ibidem, § 304, p. 323.

Van der Tuuk verdedigde de visie, dat *ni*, *di* en *i* alle drie oorspronkelijk één waren en een locatief uitdrukten¹⁾, en dat wel op grond van het feit, dat in sommige Batakse constructies de praepositie *di* met *ni* verwisseld wordt²⁾; bovendien is de bijvorm van *di* en *ni* *i*, dat ook als aanhechtsel, en in Daïri gebezigd wordt als praepositie en bij het zg. 1e passief. De conclusie van Van der Tuuk: „hieruit moet men besluiten, dat *ni*, *di* en *i* alle drie oorspronkelijk één waren, en alle slechts een locatief uitdrukten” lag volkomen voor de hand in een tijd, waarin men het als geheel vanzelfsprekend beschouwde, dat langere formaties uit korte nog als zelfstandige woordjes in de taal aanwezige woordjes zijn opgebouwd. Zijn opvatting, dat de *n* en de *d* van *ni* en *di* door „inschuiving” te verklaren zijn, behoeft thans geen weerlegging meer. Hij zag zelf reeds, dat hij in moeilijkheden geraakte. „Met dat al kan men *di* en *ni* even goed beschouwen als stammen van de demonstratieve voornaamwoorden daïri *idi* en mal. *ini* zoodat *i* even goed een verzwakking van beiden kan zijn”. Hij laat de zaak dus in het midden. Wat ook Kern doet, die hem in 1889 met instemming citeert³⁾, al is ook hij overtuigd, dat hier „t eenvoudigste element als het ware eenige uitwassen heeft bekomen”. Ook in het betoog, dat Kern in hetzelfde artikel⁴⁾ levert omtrent de verhouding van *di* en *den* in het Javaans en het gebruik van deze partikels bij de imperatief, is veel dat geheel verouderd is⁵⁾. Hoe *den* in de imperatief te verstaan is, is ook aan Kern niet geheel duidelijk: hij vermoedt als oorspronkelijk locatiefvoorzetsel, waarbij de slot-*n* onverklaard blijft. Dat op *di* en *den*, al zijn het dan volgens hem in oorsprong voorzetsels, toch „praedicatiefwoorden in 't actief” kunnen

1) H. N. van der Tuuk, Tobasche Spraakkunst, p. 318 vlg., Aant.

2) Vgl. aldaar § 121, 2; p. 108, a.

3) H. Kern, V.G. 8, p. 309.

4) H. Kern, Eenige imperatief-vormen van het Oudjavaansch, ibidem p. 293; speciaal p. 306 vlgg.

5) Enkele punten uit p. 306 vlg., die men thans niet meer zo mag formuleren of zelfs als verouderd moet beschouwen: *de* als „een sterke, volle uitspraak van *di*” (zonder verklaring; of een soort sterke trap?); Mal. *dari* als reduplicatie met klinkerverschil en afwisseling van consonant, *di* als aanduiden „van de plaats waar, van een locatief” (wat niet identiek is); de Indogermaanse parallelen (p. 308: „... zal zich uit een woord dat aanduidt de plaats waar, ontwikkelen eene uitdrukking voor „plaatsen”, met behulp van een of ander middel om het actief begrip te doen uitkomen —, en „plaatsen” gaat over in „maken”, bijv. Arisch *dhā*... tweelingwortel bij het locatieve *dhi*, *dī*”; de identificatie van de Idg. wortel *i* „gaan” met „waar; te, toe” (hij bedoelt de locatief-uitgang *i*; ook het identificeren van Indonesische wortels met behulp van Indogermaanse semantische parallelen heeft gevaarlijke kanten).

volgen, verklaart hij door te verwijzen naar „soortgelijke constructies” in de verwante talen: mal. *akan* ter uitdrukking van een futurum etc.

„Het voorvoegsel *den-*” had alle aandacht van Pigeaud¹⁾, die in de constructie met *den* het oudere stadium van het zg. passief met *d-* ziet; in de Kuñjarakarna is de *dën*-constructie „vaak nog geheel te verklaren als een substantief-constructie te vervangen door een naamwoordelijke vorm....²⁾, en te vergelijken met de subst.-constructies met *denya*.... gevolgd door een vorm met neusklank of met voorvoegsel *a*”. Pigeaud betoogt dan, dat de constructie met *den* van het type *tan hana den ila*² „er was niets dat ze ontzagen” zeer wel te vergelijken is met een zin als *wuruñ ta de bhaññārāgawe rañu* „de Heer had de vijver nog niet gemaakt”. Hiermee kan ik het niet eens zijn: in de tweede zin is *w.* praedicaat en *de bh. ag.* subject; bij *bh.* sluit zich een werkwoordsvorm aan, die bij een „actief subject” geconstrueerd kan worden: men vindt voortdurend *a-* en *ma-*vormen met of zonder aanvangsnasalering na *de*: *de nirātuduh*, *dentānisa-takēñ* (Kor.). En waarom zou men de eerste zin niet mogen leggen naast gevallen als *hana ta... rare nēmañ siki n pañidērakēñ cakra* (Ādip. p. 15) „daar waren zes knapen, die een rad draaiden”, en voorts met andere gevallen waarin *hana* door een „werkwoord” gevolgd wordt, bv. *hana ta ula... aturw iñ harvan* (id. p. 21) „er was een slang, die op de weg lag te slapen”; *tan hana jugāhuripa* (id. p. 22) „men zal niet (weer) leven”?

Pigeaud zet zijn betoog dan als volgt voort: De slot *n* van *den* „is misschien te verklaren als de verkorte vorm van 't voornaamwoord *nya*: naast *den* vindt men ook *demu* etc. voor ongenasaleerde vormen”. Maar *denya* > *den* aan te nemen op grond van *denta* etc. heeft m.i. zijn bezwaren: telkens zien we, dat de 3e persoon een aparte plaats inneemt, een eigen formatie heeft. Uit de *den*-constructie „heeft zich dan, vervolgt Pigeaud, waarschijnlijk 't zg. passivum met *di-* in de nieuwere taal ontwikkeld”³⁾. Maar „de klankovergang van *den-* in *di-* als men zich d' ontwikkeling althans zoo mag voorstellen, behoeft in ieder geval nog verklaring; ook is 't opmerkelijk dat de constructies

¹⁾ Th. Pigeaud, *De Tantu Panggëlaran*, Diss. Leiden 1924, p. 13 vlgg.

²⁾ „met voorvoegsel *pa-* bijvoorbeeld”, maar op p. 15 lezen wij: „Men heeft gezien dat 't althans niet onmogelijk is, dat deze constructie van *den-* met 'n vorm zonder neusklank, als zijnde 'n substantief constructie, in vele gevallen verwisselbaar is met 'n vorm met *pa-*”.

³⁾ Pigeaud, o.c., p. 14; op p. 13: „Terwijl deze constructie met *den-* blij-

van *de-* met andere verkorte pers. vnvwdn voor 'n vorm zonder neusklank in de nieuwere taal geen analoge zg. pass. vorm hebben opgeleverd". „Wat de modale imperatief betreft mag men, aannemende dat de locatieve zin van *di* en *de*¹⁾ zich heeft kunnen ontwikkelen tot 'n wenschende, de sluitende *-n* misschien opvatten als 't partikel of voegwoord, dat de volgende woorden tot 'n grammatisch geheel verbindt". Maar aan de andere kant „(kan) ook de constructie van *den-* met 'n vorm „zonder neusklank", behalve 'n subst. constr. misschien ook 'n imperatief voorstellen, evenals nl. de vorm met *pa-* naast de rol van 'n nomen verbale ook die van 'n imperatief vervult". „In 'n zin als *ndah, putër ta manih sanghyang Mandaragiri den tkeng-nusa Jawa*... lijkt dit misschien niet al te vreemd". „Na te gaan of de hier uiteengezette verklaring van 't wenschende of bevelende element in de zg. modale imperatief uit 't nomen verbale, of de bovenvermelde uit 't locatieve karakter van 't partikel *di* de eenig mogelijke is, zal waarschijnlijk zeer lastig zijn bij de tegenwoordige stand der kennis van d' oudere taal en letterkunde", waarna hij de mogelijkheid, dat beide juist zijn, open laat. Men ziet: deze auteur is weinig zeker van zichzelf en werpt, terecht, verschillende bezwaren tegen zijn eigen pogingen tot verklaring op. Vreemd is het echter, dat hij een ernstig bezwaar niet noemt: is het, waar andere talen ook *di-* kennen niet onjuist, dit feit geheel en al te negeren en zelfs met de mogelijkheid dat jav. *di-* genetisch identiek is met mal. etc. *di-* geen rekening te houden?

De door Pigeaud veronderstellenderwijs geopperde afleiding van de *n* van *den* uit *-nya* („verkorte vorm" van *nya*) nam hij over van Jonker²⁾, die de jav. *den*-vorm verklaarde uit *denya* (of *dera*) + grondwoord van een trans. werkwoord; de *n* is dan volgens hem een overblijfsel van een pronomen. Jonker gist deze ontwikkelingsgang: oudste stadium: *kepwan ri denya n tumama mareñ dalēm*; nadat de eigenlijke functie der verschillende elementen onduidelijk was geworden: **denya n suduk*; dan: *denya suduk*; dan: *den suduk*, of zoals nog dialektisch: *de suduk*. Dit betoog, waarin het uitgangspunt der aangenomen ontwikkelingsstadia zuiver gissing is, waarbij geen rekening gehouden wordt met andere, wel voorkomende, vormen,

baar degene is, waaruit zich in de nieuwere taal 't zg. pass. met *di-* ontwikkeld heeft...".

¹⁾ Hier volgt hij Kern.

²⁾ J. C. G. Jonker, Vervoegde werkwoordsvormen, Bijdragen, 65 (1911), p. 324.

waaraan geen enkele materiaalverzameling ten grondslag ligt, kan ik niet onderschrijven. Tegen de opvatting van Pigeaud zou dus onder meer nog in te brengen zijn, dat de volledige vergelijkbaarheid tussen de constructies *tan hana den ila*² en *wuruñ ta de* etc., aangenomen dat *n* een pronominaal element is, dat syntaktisch gelijkwaardig is aan een van *de* afhankelijk „substantief”, met zich mee zou brengen, dat het volgende werkwoord een *a*- of *ma*-vorm met of zonder nasalering etc. zou zijn, althans geen grondwoord of *pa*-vorm.

Een andere poging tot verklaring is afkomstig van Esser¹), naar wiens kritiek op opvattingen van voorgangers ik tevens verwijs: Ten aanzien van *den* als modale imperatief aarzelt hij zeer: „eenvoudiger is, de *n* te verklaren als „maak dat””; „men zou ook nog kunnen denken aan een combinatie van de partikel en het personale *n*, dus *den* (uit *de* + *n* + *n*) vertalen met „maak dat hij””. Tegen deze opvattingen noemt hijzelf als bezwaar, dat men dan na *den* een *-a*-vorm zou verwachten. In het tweede geval is bovendien de afwezigheid van parallelle vormen voor de andere personen bevreemdend; ook gaan in ander verband *n* en *n* niet samen. Tenslotte lijkt het Esser het waarschijnlijkst, *den* te ontleden in *de* + *čn*, „zodat de letterlijke vertaling van *den-těka*, *den-tuñgal* enz. luidt: „worde veroorzaakt te komen”, „worde één gemaakt” enz. Een bezwaar tegen deze hypothese lijkt mij te liggen in het gebruik van (*a*)*n* alleen in dezelfde zin en parallel aan dat van *den*, bv. *an kadi* naast *den kadi*, waarover beneden²) nader sprake zal zijn. Een ander bezwaar, niet alleen tegen Esser's visie, lijkt me daarin te liggen, dat de zg. passieve *den*-vormen (*den* = *dī*) van de modale imperatief in oorsprong worden gescheiden. Ik hoop hieronder te kunnen duidelijk maken, dat er in het spraakgebruik geen scherpe grens tussen de door mij als zodanig beschouwde voorstadia der beide categorieën bestond. Hoe wil Esser dan de „passieve” *den*-vormen verklaren? Na kritiek op Pigeaud zegt hij: „Wellicht mag men aannemen, dat oorspronkelijk twee formaties naast elkaar hebben gestaan: vormen van het type **denya anuduk* (vgl. *denku*, *-nta*, *-nya* enz. *marwutus* „mijn (enz.) zeggen”) en van het type *de-n-suduk*, welke laatste vorm dan door omzetting uit **de-suduk-nya* moet worden verklaard, waarin *-nya* aan de gehele vorm **de-suduk* („steekhandeling”) is gehecht. De vormen van het

¹) S. J. Esser, Nogmaals de vervoegde vormen, Feestbundel Bat. Gen. I. (1929) p. 161 vlgg., speciaal p. 174 vlg.

²) Zie p. 280.

eerste type zijn intransitief of transitief met onbepaald object, die van het tweede transitief met bepaald object. De betekenis „door hem (haar enz.)” van *n*, in sommige gevallen nog duidelijk, moet dan op den duur verloren zijn gegaan, evenals dit in andere formaties, waarin dit pronomen optreedt, is geschied”. Afgezien er van, dat de door Esser in genoemd artikel ontwikkelde omzettingstheorie m.i. niet in allen dele zonder bedenkingen schijnt te zijn, en dat het ernstige nadelen heeft met dergelijke ad hoc pasklaar gemaakte incomplete zinnestelsels te betogen, zijn er andere bezwaren: Esser zelf noemt reeds de omstandigheid, dat **dek-*, **der-* etc. niet naast *den-* voorkomen. Ook vermoedt hij nog het bestaan van het type **de-pawuwus-nya*, en wel omdat bij de eerste categorie soms *n* optreedt: *denta-n-pañucap* (weer omzetting). Hoe meer van deze sterretjes echter, hoe minder zekerheid.

Weer een andere visie had Haaksma¹⁾: enerzijds zou oudmal. *din* of *dīm* identiek kunnen zijn met jav. *den*, dat door Coedès, volgens hem terecht, als een andere vorm van *di* wordt verklaard; anderzijds zou *den*, ook in de imperatief, verklaard kunnen worden als *de* + verbaalpartikel *n*. In Essers verklaring van *den* als „passieve vorm” is volgens hem onaannemelijk, dat de *n* steeds op het personale van de 3e pers. zou teruggaan. Dat *de* „eenvoudig een nevenvorm is van njav. *di* en identiek met *di* elders” lijkt Haaksma niet aan twijfel onderhevig. Nu is het merkwaardig, dat, zoals Esser reeds opmerkte²⁾, Haaksma, als hij de *n* in omal. *din* als verbaalpartikel zou willen opvatten, dit toch wel vermeld zou hebben. Een ander bezwaar tegen Haaksma's opvatting is gelegen in de voorbeelden van de modale imperatief van het type *den kadi bhawanku*; *k. b.* kan men niet als een „samenstelling” beschouwen, noch de gehele uitdrukking als een „verbum”, en wel een imperatief zonder meer, op één lijn te stellen met een imperatief met *di-*, die volgens hem ook een samenstelling is. Terecht maakt Esser³⁾ op de ongerijmdheid attent, dat Haaksma in *di*, ondanks de identificatie met *de*, geneigd is een reflexief element te zien, identiek met *diri* „zelf, persoon, lichaam”⁴⁾. Ook kan men er op wijzen, dat hij de syntaxis der betrokken vormen verwaarloosd heeft en te weinig plaatsen bestudeerd.

¹⁾ R. Haaksma, Inleiding tot de studie der vervoegde vormen in de Indonésische talen, Diss. Leiden 1933, p. 27; 62 vlg.

²⁾ S. J. Esser, in zijn boekbespreking van Haaksma's werk, TBG. 75 (1935), p. 277 vlg., speciaal p. 294; zie ook aldaar, n. 1.

³⁾ Ibidem, p. 295.

⁴⁾ Zie Haaksma, p. 179.

In Swellengrebel's inleiding tot de Korawāśrama¹⁾ komt de rijkdom van vormen met *de* in deze tekst niet tot zijn recht. Het ware te wensen geweest, dat hij een complete verzameling van de plaatsen, waar de betreffende vormen voorkomen, had gegeven. Zijn opmerkingen over deze vormen zijn vrij beknopt. Een poging tot verklaring geeft hij niet; wel zegt hij iets over de constructies met *denta*. Pryono²⁾ tenslotte, draagt ondanks enige observaties, tot een oplossing van het probleem niets van belang bij.

De door mij ontwikkelde theorie komt hierop neer, dat zowel in de modale imperatief, als in het zg. passief *den* is ontstaan uit *de*, dat dan als releverend woord, nadrukswijzer fungeert (al kan men $\pm$ „(het is) zaak dat, toestand, bedoeling” en andere nuancerings van de betekenis van *de* als uitgangspunt vermoeden) en *n* ($= an$), het bekende „voegwoord”. Argumenten zijn o.a.: A, bij de functie als modale imperatief: ook (*a*)*n* alleen heeft soms de welbekende aansporende functie van *den*; naast *de-n* vindt men *nda-n*, eveneens aansporend; syntaktisch gedragen zich deze *den*-vormen (volgens mij *de* + *n*) geheel als *an*- en *tan* (*ta* „niet” + *n*)-verbindingen; in een bepaald deel van zijn functies staat naast (*a*)*n*: *yan*, dat de indruk maakt uit *ya* + (*a*)*n* te zijn ontstaan en oorspronkelijk een krachtiger uitdrukking te zijn geweest, *den* kan op overeenkomstige wijze ontstaan zijn; naast genoemde vormen staat in een beperkt deel van het ons overgeleverde Oud-Javaans *we* + kort pronomen in de zin van een realis: daar *we* oorspronkelijk zo goed als zeker synoniem is met *de*, neem ik aan, dat *den* op zich zelf evenmin uitsluitend adhortatieve betekenis had, maar deze op den duur heeft aangenomen; *den* komt ook voor verbonden met een werkw. grondwd. als objectieve imperatief, ook voor *-ĕn*-vormen, die op zichzelf reeds een obj. imp. zijn. B, bij de functie als objectieve (zg. passieve) werkwoordsvorm ligt m.i. weer een belangrijk argument in de syntaktische gelijkwaardigheid van *den*-verbindingen met *n(an, r)* en *yan*-verbindingen. Het ontbreken van **der *dek* etc. verklaar ik mij uit de afzonderlijke plaats, die de „3e persoon” meermalen inneemt; ook valt te wijzen op de grotere frequentie van *n*-verbindingen.

Allereerst valt de aandacht te vestigen op de reeds door Kern³⁾, Esser⁴⁾ en Haaksma⁵⁾ gememoreerde verbindingen met *we*, dat men

¹⁾ J. L. Swellengrebel, Korawāśrama, Diss. Leiden 1936, p. 18*—20*.

²⁾ Pryono, Çri Tañjung, Diss. Leiden 1938, p. 14*.

³⁾ Kern, V.G. 8, p. 279 vlgg.

⁴⁾ Esser, in Feestbundel, p. 175.

⁵⁾ Haaksma, o.c., p. 62 vlg.

DI. 103.

18

wel met eerstgenoemde mag beschouwen als identiek met de wortel van *gawé* „werk(zaamheid)” en met tomb. *we*, dat op met het Javaans overeenstemmende wijze wordt gebezigd. De partikel *we* gaat in het oudste ons bekende Javaans verbindingen aan met de korte vorm van het pers. voornaamwoord in zg. vervoegde vorm: Rām. 21, 61 *nahan ikana ta donku we k-para ike* „dat was mijn doel waarom ik hier kwam”; 24, 198 *sira rāma sañ nṛpa, nihan sira we d-wulati* „’s vorsten vader is het, dien ge hier aanschouwt”, waarnaast men legge 3, 53 *sāsana ya gēgēn, tañ sāstra d-wulati lana* „volg de geboden en bestudeer steeds de leerboeken” (of: ... „terwijl ge steeds de leerboeken bestudeert”); 3, 81 *ike śatrunta d-don sahana pakēna* ... „uw vijanden, die ge wilt beoorlogen, tracht allen meester te worden ...”; 17, 67 *nyāku matya, apa tad-wulati irwañ* „zie ik zal sterven, omdat ge u niet om mij bekommert”, waaruit volgt, dat *we* + kort pron. in het positieve = *ta* + kort pron. in het negatieve, en dat uitdrukkingen met en zonder *we* gelijkwaardig kunnen voorkomen. In de 3e persoon treedt op overeenkomstige wijze *we* + *n* op; Kern beschouwde de *n* als het relativum¹⁾. Rām. 21, 62 *nahan ikana wewusnya we n panēmbah* „waren haar woorden, terwijl ze een sēmbah maakte”; 21, 58 *wulati sirāñ R. we n-kapāśa* „ziende dat R. gestrikt was geworden”. De verbinding *we* als geheel gelijkwaardig met *n* vinden we ook Rām. 21, 54 *nyapan tahan tan wruha we n pējah ihulun* „want ik geloof niet, dat hij niet zou weten, dat ik zal sterven”. Zoals Kern²⁾ betoogde, vindt men in het Tombulu een identieke constructie met *we n*: „en als hij zich naar dit dorp begaf, toen hoorde hij de mensen in een huis rumoerig, daar ze een offerfeest aanrichtten”: *we ’n mahasizwo um posan*.

Kern wees er indertijd al op³⁾, dat *n* of *an* vaak zo staan, dat de nadruk wordt verhoogd. „*An* wordt meermalen gebruikt voor een woord om dit meer nadruk te geven”, bv. ... *an-maṅkana* „zó, dūs”, vgl. njav. *yen mēṅkono*, soend. *nya: nya kiyō* „aldus, op deze wijze”: *rajana sugih, nya-adil* „de koning was rijk, (en) rechtvaardig”; *nya* is in functie gelijkwaardig aan ojav. *an, n*. Ook daar, waar het staat voor een werkwoord of gezegde, dat een bepaling bij zich heeft, is het in functie met ojav. *an, n* te vergelijken: *gōs tujuh taun lilana kakañ nya ningalkōn ka nyai* „het is reeds zéven jaren geleden, dat ik (man) en (vrouw) verlaten heb”; *bantu*², *nya neneda ka Gusti nu*

1) Argumenten: V.G. 8, p. 283.

2) Kern, o.c., p. 283 en 286 vlg.

3) Kern, V.G. 8, p. 264 vlg.

mahasuci „help mij terwijl ik bid (bij mijn bidden) tot den hoogheiligen Heer”. Een ander constructietype met *nya* is dit: soms is de gewone volgorde, bepaalde woord vóór bepaling, omgekeerd: dan komt de bepaling meer uit; in dit geval treedt echter *nya* op, dus *kudu poë eta nya lömpañ* „ge moet op die dag vertrekken” ipv. *k.l. p. e.*¹⁾. Deze nadrukswijzer *nya*, gebruikt voor een woord of zinsnede, die men releveren wil, wordt voorafgegaan door een korte pauze. Wij kunnen als equivalent enige klemtoon leggen. Van de door Kern geciteerde Oud-Javaanse zinnen met *n* of *an*, op deze wijze gebruikt, neem ik enige over en voeg er andere aan toe: Bomak. p. 79 *alupa sirân tiba* „hij bezwijmde, en viel” (vgl. soend. *nya*). „In *marma mra twas ira n tēñuh* „zijn hart was kapot” (id., p. 43) wordt door *n* aangeduid, dat op het gezegde een zekere nadruk valt”. De partikel releveert het equivalent van het gezegde in onze relatieve zin: Rām. 13, 8 *kunēñ yatanyan upasāmā ta tañguhi* „vermaan hem dan, opdat hij bedare”; Rām. 21, 47 *kunañ yathānya n sapthalān patinñw ari, taman samāñke ya dēlaha riñ jēmah* „en daar het voégzaam is, dat ik stérft, zusje, moet het nu maar niet tot later worden uitgesteld”; BY. 17, 1 *yekān krodha n tēdun riñ lēmah* „toen, daalde hij, toornig, af op de grond”²⁾. Ādip. p. 19 *kunañ sañ Bh. n twinehan P.* „en Bh. kreeg P. (tot vrouw)”, „men spreke dezen zin in 't Hollandsch uit met stemverheffing van 't eerste gedeelte . . . , en op lager toon, maar met klem: „kreeg P.””; BY. 11, 1 *śighrān tандаñ amah-gunuh* „snel, viel hij aan, als een bergstroom”; BY. 35, 9 *ndi n Ç. tan tulusa sihnya* „hoe, zou Ç. niet oprecht van liefde zijn”; Wir. 36 J. *samañkana śrī mahārāja n tan asāntwa* „zo bereidde Z. M. de koning (u) geén vriendelijke ontvangst”; 13 J. *katona ta sañ prabhu, irika ta sira n tama yan mañkana* „zo de vorst binnentreedt, dan treedt hij binnen”. Meermalen treedt deze *n*-constructie op na een adverbiale bepaling van plaats of tijd: BY. 17, 1 *yekān*; 28, 3 *ndi n*.

Kern, naar wiens uiteenzettingen ter zake ik verwijs³⁾, heeft aangetoond, dat meermalen *yan* geheel gelijkwaardig met *an* of *n* voorkomt. Maar ook het omgekeerde komt voor: *an*, *n* heeft meer dan eens de betekenis van *yan* (*ya* + *n*), bv. Agastyap. p. 357 (29), 24 en 25 *ika ta yajña lawan tapa an pamuhara karatun ma-*

¹⁾ Zie S. Coolsma, Soend. Wdb. (1884) s.v. *nya*, 3°.

²⁾ „In elk geval valt hier nadruk op *krodha*, evenzeer als op „daalde af”, terwijl „toen” met stemverheffing en met een pauze er achter wordt uitgesproken” (Kern, o.c., p. 265).

³⁾ Kern, V.G. 8, 274 vlgg.

kaniṣṭhamadhyamottama ika. an kaniṣṭha de nira magawe yajña..., *ratu niṇ deśa...* *janma nira yan maṅkana* „die offers en askese zijn, wanneer ze oorzaak zijn van koninklijke heerschappij, te onderscheiden in minste, middelste en hoogste. Indien men vroeger op de wijze der laagste categorie geofferd heeft..., onder die omstandigheden zal men als een koning... worden geboren”; 361 (33), 16 *kadi manon dewatā ri hiḍḍḍanya n panon wawān kabayan* „het was hem alsof hij een godheid zag, wanneer hij een oud mens zag”. Kern¹⁾ citeert uit het Rām. (21, 13) *yadiyan tuhu matya liṇṭa maṅke* „indien het werkelijk uw bedoeling is nu te sterven”; „niet verschillend van *yadin* en *yadyan* is *yadiyan*...; hieruit volgt dat *an* en *n* in betekenis = *yan* zijn”; Arj. Wiw. 14, 8 *adaṇwān kathākēna raras-raras i hati nikaṇ surāṅganā* „het zou te ver voeren indien verteld werd over de ontroering in het hart der godenvrouwen”. Arj. Wiw. 22, 2 *mojar saṇ P. n aṅkat ṇ asurapati*: hier staat *n* = njav. *yen*: „P. zeide, dat de vorst der asura's was vertrokken”.

In de regel komt een *n*- of *an*-verbinding voor midden in een zin; er is een zinsdeel aan voorafgegaan. Toch zijn er gevallen, waarin dit niet zo is. Men denke aan het frequente *an-maṅkana*, bv. Ādip. p. 14, 9 *an-maṅkana paṇāpa mahārāja P. ri saṇ U.*; p. 17, 3 *aṇ-maṅkanābhiprāya nira*; p. 19, 1; 2 v.o.; men vindt naast elkaar *aṇ-m*, *liṇ nira* (p. 19, 1) en (19, 11) *maṅkana liṇ nikaṇ rākṣasa D.* Voorts vindt men zinnen als Nāg. 1, 4 *an garbheśwara...*, *wihaga nira n amānuṣa...* „toen hij nog in de moederschoot was..., duiden miraculeuse voortekens aan, dat hij een bovenmenselijk wezen was...”²⁾ of „... (als) foetus...”. Zo ook met *yan*: Sutas. (bij Kern, V.G. 8, 275) *yan tiṇhal kadi polah iṇ kumuda* „gezien (als men het zag, op het gezicht) maakte het de indruk als een witte waterlelie”. „Insteede van de constructie *yan tiṇhal* zou men in hedendaags Javaans zeggen *yen dipun tiṇali* of ook *dēlēne*”, merkt Kern op; in ieder geval is *y*, *t*. gelijkwaardig aan „indien” + een njav. *di*-vorm. Dit *an* en *yan* hebben ook hier releverende kracht: *an-maṅkana* is „zó, dūs”³⁾. *ya*, zonder de *n* komt in het Oud-Javaans vaak voor om te releveren en verbonden met *n* als *yan* kan het zelfs hier en daar met „wat betreft” worden weergegeven: Nāg. 51, 4 *yan iṇ kujana wāhya solaha malaywa maṇṣwa kunēn* „in het geval van de minderwaardigen, is het openbaar hoe zij zich zullen gedragen, of zij zullen vluchten of

¹⁾ Ibidem, p. 266.

²⁾ Kern, V.G. 7, p. 254.

³⁾ Kern, V.G. 8, p. 264.

strijden". Het is mogelijk te achten, dat, gezien het bekende afslijtingsproces van de nadrukswaarde van oorspronkelijke soulignerende of releverende woordjes, *yan* opkwam toen *an* niet meer krachtig genoeg werd gevoeld.

Tot de meest voorkomende verbindingen met *den* in de modale imperatief, die ik in de Middel-Javaanse literatuur heb aangetroffen, behoren de volgende: *den tulus* „zij volkomen”: Harṣa-Wij. 1, 16a *lah yayi ārya den tulus wlasirerisun*; 3, 100a *lah ta masku d. t. sihirānawulakčēnsun*; 4, 93b *d. t. sihta riñ kawlas-sih*; *den yatna* „(men) moet zich inspannen”: Kid. Sunda 2, 153 *lah Enti d. y. amrēg śakata niñ iṅwañ*; Sor. 2, 26 *lah yayi d. y.*; Kid. Pam. 4, 66 *sahātur sēmbah: d. y. pādukâji*; *den prayatna* „(men) moet behoedzaam, beleidvol zijn”: Kid. Sunda 2, 31 *aja apepeka d. p. riñ ulah*; Kid. Pam. 2, 67; Harṣa-Wij. 5, 155a *ṇanañ andulur d. p. iñ ēnu*; *den santoṣa* „wees tevreden”: Rangga Lawe 8, 24 *lah yayi ayo aprēgi d. s. iñ buddhi*; Kid. Pam. 2, 63; 72; 4, 30 *aywa kitābaribin d. s. iñ manah*; *den gēñēp* „wees voltallig”; Harṣa-Wij. 1, 54b *sirānak prameśwara d. g. roro sowan*; 2, 50b *makaśrī-kiraṇanira tṇan mantrī d. g. pisan pukulun reh iñ prabhu*. Daarnaast nog andere: Sud. 4, 93 *den srēgēp* „weest vlijtig”; Naw. 54, 17 *den pratyakṣa* „overtuig u”, e.a.

Niet alleen met grondwoorden, ook met derivaten verbindt zich *den*. Vaak met een woord, gevormd met praefix *a-*: *den ag(ē)lis* „(het) zij snel”, zeer vaak, o.a.: Sudam. 3, 18 *d. a. mañko holahana*; 4, 37 *d. a. ayo asuwe*; 91; Harṣa-Wij. 1, 24b *mañko d. a. paayun laywan*; 2, 63b *d. a. atandiña*; 4, 14b *linñyâris: d. a. marēka rēke pukulun*; *den eñgal* „(het) zij snel”: Kid. Sunda 2, 164 *lah d. e. mēne kaparēkeri iṅwañ*; *den asru* „(het) zij spoedig”, cf. Sor. 2, 101; Çri Tanjung 7, 30; *den agé* „(het) zij snel”: Harṣa-Wij. 2, 51a *d. a. śri bhūpati*; *den abēcik* „wees goed”; Rangga Lawe, 108; *den awas* „(het) zij duidelijk”: cf. Kor. 44, 22; *den awēlas* „wees medelijdend”: Harṣa-Wij. 1, 16b *malih d. a. sireñ anak isun*. Hierbij ook: Naw. p. 64, 23 *den-aglis san A. denta lumaku* „A., loop vlug”; W. v. Jonker, 42; 72; Harṣa-Wij. 3, 91a.

In de hier geciteerde gevallen staat de *den*-verbinding aan het begin van een aansporing, of ook wel voorafgegaan door enkele woorden als eigennaam, interjectie etc., maar niet door een z.g. werkwoordsvorm; ook aan het begin van het tweede deel van een tweeledige aansporing. Er zijn in de Oud-Javaanse literatuur plaatsen aan te wijzen, waar niet *den*, doch *n* of *an* een overeenkomstige plaats voor

een grondwoord inneemt, bv. Bhomak. p. 43 *twas ira-n tēñuh* „zijn hart was kapot” (zie boven); hier „wordt door *n* aangeduid dat op het gezegde zekere nadruk valt”¹⁾. Hier heeft de *n*-verbinding echter geen modale functie. Anders is dit Wirātap. 14, 26 F. (p. 18 J.), waar na: *kapuhan dahat ñhulun denta sañ B.* volgt: *an tamolah ta kita ñke pañēlan sañhulun* „ik ben zeer verbaasd door wat ge doet, B. Neem uw plaats hier in mijn keuken in”. Het woord *tamolah* „gevestigd zijn, wonen” mag als grondwoord beschouwd worden; de verbinding *an t.* drukt een gebod of een aansporing uit. Wir. p. 15, 22 staat *at tamolah ta kita riñ*; zo ook p. 17, 12²⁾. Een merkwaardige plaats is Ādip. p. 14, 13 *kadyaŋgan mami n watēk śāpa ri kita, mañkana ta kitān watēk śāpanta ri kami*, wat moet betekenen: „zo als ik mijn vloek tegen U heb beperkt, zo moet ook gij Uw vloek tegen mij beperken”³⁾. Wir. p. 47, 10 *añkatakēn sañ dñwija K.* etc. staat wel voor *an k.* etc.: „men noeme...; noem...”.

In vele gevallen komt een modaal imperativische *den* + grondwoord-verbinding voor na een zg. werkwoordsvorm. Bv. *den asru*: Rangka Lawe 10, 25 *lah iña pamet den asru*; Harṣa-W. 4, 12b... *amuwus: ka B. lah ñundañ yayi P. d. a.*; Çri Tanj. 7, 30 *arahēna ta d. a.*; *den awas*: Kor. p. 44, 22 *warahēn uwanta d. a.* „vertel het aan uw oom! Doe het duidelijk!”; *den ag(ě)lis*: Kid. Sunda 3, 18 *lah tuduhēn d. a.* „kom, wijs het mij aan, vlug wat!”; Çri Tanj. 7, 21 *lah mintara mañke, kaki putu d. a.* „wel, mijn kleinzoon, vertrek, en wel dadelijk!”; 7, 33 *won P. mañke arahēna d. a.* „roep dan dadelijk de mannen van P. op!”⁴⁾.

Ook van dit gebruik vinden we tegenhangers onder de *n* of *an*-verbindingen. Bv. Bhomak. p. 79 *alupa sirān tiba* „hij bezwijmde en viel”; „hier laat zich *an* niet wel met „terwijl, wanneer” weergeven, het dient slechts, gelijk *sund. nya*, om zekeren nadruk te leggen op het volgende woord”⁵⁾; BY. 11, 9 *mar mūrccān tiba riñ lēmah* „uitgeput, verloor het bewustzijn en viel”⁶⁾. Men denke ook aan het eveneens reeds door Kern⁷⁾ besproken geval Ādip. 19 *gumēsōn ikañ*

¹⁾ Kern, V.G. 8, p. 267.

²⁾ Vgl. beneden, p. 290 over *at*.

³⁾ Vgl. ook Kern, V.G. 9, p. 239.

⁴⁾ Vgl. ook een zin als Sedj. Banten Ranté-ranté (ed. Edel, Hik. Hasanoedin, Diss. Utrecht 1938) 5 *sira amongmonga anak isoēn, dēn saparēntahē anak isoēn adja njoelajani sira*.

⁵⁾ Kern, V.G. 8, p. 267.

⁶⁾ Poerbatjaraka en Hooykaas: „die stervend neerzeeg op den grond”.

⁷⁾ Kern, V.G. 8, p. 272.

rākṣasa . . . *an warāharūpa* „de *rākṣasa* verbrandde in éver-gedaante”.

Naast dit alles bestaan er echter nog *tan*-verbindingen, en *tan* „niet” bevat, etymologisch beschouwd, volgens de gangbare opinie, *ta* „niet” + het „voegwoord” *n*, bv. Rangga Lawe 12, 24 *tan tulus sanak dharma tēka tan nāma papati*.

Er valt voorts op attent te maken, dat naast *den tulus* ook voorkomen: *den tulusa*: Kid. Sunda 2, 206 *mañke den tulusa sihira asanak* „laat nu uw gunstbewijs, dat gij nl. tegenover mij wilt zijn als een broeder, volkomen zijn”¹⁾; *den tumulus*: ibid. 1, 24a d. t. *sihirāñaku ātmaja* „moge uw goedertierenheid volkomen worden”; 2, 132 *mañke d. t. asih*; Harṣa-Wij. 1, 13b d. t. *sihtāsatya*; 3, 13a *lah d. t. sihira*; 95b d. t. *pukulun śrēddhā anawulakēna riñ wōñ pāpa kawēlaś-hyun*; 5, 19a d. t. *sihta*; 30a d. t. *sih*; Rangga Lawe 10, 10 d. t. *sira muñsya patibrata*; *den tumulusa*: ibid. 10, 24 d. t. *asih*. Waarnaast ook weer *tan tulusa*: BY. 35, 9 *Čalya t. t. sihnya ri H.* „hoe zou Č niet oprecht zijn in zijn genegenheid jegens H.?”; *tan tumulus*: Harṣa-Wij. 5, 151a *kawlas-asih t. t. ande swastha*.

Er zijn enkele plaatsen, waar men *den* vertaald heeft met „opdat” of „zodat”, bv. Jonker, Wetb. 78 *saha sākṣi, den sacihna sayakti pēgat mariñ anak² in iya* „er moeten getuigen bij zijn, opdat de verstoting met bewijzen voorzien zij”²⁾; ook (*a*)*n* kan deze finale functie hebben (evenwel met *-a* of *-ēn*-vorm)³⁾. Voorts Sudamala 4, 78.

Het verdient opmerking, dat het woord *kadi* „(even)als” vaak voorafgegaan wordt door *n* of *an*, dat dan de nadruk verhoogt, althans enig reliëf geeft: Wir. 29, 21 F. *iniñēt² pṛwākāra nikañ mukha, an kadi candrāharas lawan nilajalada* „bekeek men haar gezicht aandachtig, dan was het als (geleek ze op) de maan, die even aangeraakt wordt door een donkere wolk”; Bhp. p. 35; BY. 19, 25. Fokker⁴⁾ vermeldt een gebruik van *n* in *hanan*, waarvan hem functie en betekenis niet geheel duidelijk zijn. Op de vier plaatsen uit het Wirāṭa-parwa, die hij noemt (12, 8; 30, 19; 47, 22; 64, 17), volgt echter op *hana n* telkens *kadi*: bv. 12, 8 F. *hana n kady apuy karuruban bhasma* „of ook wel geleek hij op vuur, dat met as bedekt is”, nadat voorafgegaan is een zin als 29, 21, nl. *iniñēt² pṛwa rūpa m. Y. . . , an kady Āditya* „. . . dan was (zijn wezen) als de zon”. Ook 30, 19 F. leidt *hana n kadi* een tweede vergelijking, een alternatief, in na *kadi* dit-

¹⁾ C. C. Berg, Bijdragen 83, p. 114.

²⁾ Jonker, Wetboek, p. 113.

³⁾ Zie Kern, V.G. 8, p. 268.

⁴⁾ A. A. Fokker, Wirāṭaparwa, p. XI.

maal; evenzo p. 64, 17 J.; p. 47, 22 J. eveneens in een tweede vergelijking, maar hier is de eerste ingeleid door *tatan hana pahinya larwan*. Vergelijkt men over *hanan* < *hana n* Kern's opmerkingen¹⁾ (*hanan* — *hanan* „sommigen — anderen; nu eens — dan weer”), dan wordt het gebruik op deze Wirātaparwaplaatsen duidelijk: dan ook, anderzijds + *kadi* „als”. Men vindt dit *hanan kadi* ook elders: Smarad. 30, 11a *iniñēt*²⁾ *hanan kadi tasik*, wel in aansluiting bij 30, 10b *kadi megha*; Arj.-Wiw. 33, 1.

Men vindt echter ook *ndan kadi*, bv. Ādip. p. 49, 7 *ndan kadi mahārāja Pāṇḍu sira sakta rin guṇāburu*, als vertaling van *yathā pāṇḍur mahābāhuḥ* etc.

Naast *n* of *an kadi* „het is zo als” komt nu elders voor *den kaya* etc. in de betekenis „het moet zijn (zo)als”: Wir. 82, 30 *den kady asih rakryan i ṅhulun ikana, maṅkana siha rahadyan saṅhulun maṅke*. Wetb. v. Jonker 38 *muliha sampūrṇa den kaya duk in kuna* „... moet weer in de vorige staat hersteld worden”, dus na een *-a*-vorm; 86 *tur ḍeṇḍanēn den kaya kaṅ ananasi hutan ika* „hij worde beboet, op dezelfde wijze als bij het ontkennen van schuld” (Jonker), derhalve na een *-ēn*-vorm; Kid. Sunda 1, 64a *lin ira śrī naranātha polah ira maṅke don ira prāpti den kady anīamar eṅ kakun*, door Berg vertaald²⁾: „Z.M. de koning heeft gezegd zóó te willen handelen, dat hij als het ware den geliefde ten huwelijk vraagt, en dat is dan ook het doel van zijn komst”; de bedoeling die de vorst heeft met te komen is zo, dat hij voornemens is (wil) ten huwelijk vragen; Harṣa Wijaya 2, 25b *den kady amēmēni anusup in alas guṅ*; 5, 155a; Rangga Lawe 9, 82 *den kaya orup asih*; 12, 13 *den kady asurudayu*; Nawaruci p. 35, 6 *pandēnēn inon den kadi amaswas pahesan tēmpa* „kijkt mij aan alsof u in een bewegelijke spiegel kijkt”; p. 74, 25 *den kady akēmuh anarēpakēn bata* „moge het zodanig gaan als iemand, die de mond uitspoelt voor een baksteenmuur”³⁾; p. 83, 11 *den kadyaṅga nin naga roro salēn* „wees dan als twee slangen in een hol”; Tantu P. p. 80 *den kadi bhawaṅku*; ibid. d. k. *bhawane bapanta*; Kor. p. 36, 27; 28; 30; 32; 42, 16; 74, 8 *den kadyaṅga nin asuta*; 12; 152, 28; 154, 17; 29; 156, 8. Interessante plaatsen zijn Kor. p. 38, 6 en 9—11 *den kadi rasa muṅguh ron in kamumu dentānisatakēn dukkha runtikta* „zoals het sap in de bladeren van de kamumu, zo moet gij van

¹⁾ Kern, V.G. 8, p. 260.

²⁾ C. C. Berg, Kidung Sunda, Bijdragen 83 (1927), p. 85.

³⁾ Pryohoetomo, Nawaruci, Diss. Utrecht 1934, p. 128.

uw smart en toorn bevrijd zijn"; *d. k. alai² ěduk sagunuñ kulumpuk-nya, katiban pwa yâgni, sakukunañ, ġemut tanpaśeśa, den mañkana ilañane dentâñalapi ainkāranta* „zoals alang-alang en aren-vezels, die zo hoog zijn opgestapeld als een berg, waarin vuur valt, zo klein als een vuurvliegje, geheel uitbranden, zó ook moet uw neiging tot zelf-zucht vernietigd worden". Op de tweede plaats eindigt het „relatieve deel" van de vergelijking bij *tanpaśeśa* en men zou dus alleen hierna „zo moet zijn" verwachten. Men kan hier denken aan prolepsis van het begrip „het moet zijn als", doch anderzijds is de mogelijkheid niet uit te sluiten, dat *den kadi* in de zin van *n kadi* voorkomt. Er is een plaats (Sor. 2, 81), waar de vertaler niet aan „moeten" denkt ¹⁾ en *insun den kadi pati niñ Abhimanyu* weergeeft met „het zal met mij gaan als met A."; het verschil in nuance is echter zeer gering.

Den verbindt zich echter niet alleen, zoals in bovenstaande gevallen, met woorden van adjectivisch, althans overwegend adjectivisch karakter, maar ook met grondwoorden en *a*-derivaten van grondwoorden, waarvan ook *pa-*, *-ñn*, *-um-* en andere afleidingen, die gewoonlijk werkwoordsvormen worden genoemd, bestaan. Bv. Kid. Pam. 4, 91 *ayo kitâmmurañ, den aweh runtik en ati*. Ik bedoel voorts gevallen als: Sudamala 4, 119 *timbal ki K., inñsida panahane mañko den tikēl śarawara tumbakna ta awake mañke* „wees jij maar onkwetsbaar, K., maar je zult toch door mij bepijld worden. Ik zal mijn voortreffelijke pijlen opmaken, opdat die op je lichaam mogen komen" ²⁾; ibid. 4, 107 *ayo apepeka, den patuk in sira mēne* „ge moet niet onachtzaam zijn, anders zult ge door hem aangevallen worden"; ibid. 2, 18 *mañke amamañan satriya, enak den purak atine* „nu vreten wij een edelman; lekkertjes zullen wij zijn hart in stukken snijden". We constateren in deze voorbeelden tevens nuancerings in de betekenis, die niet met ned. „moeten" zijn weer te geven. Men zal deze voorbeelden niet onder de modale imperatief rangschikken.

Nu heeft Esser ³⁾ terecht een door Haaksma ⁴⁾ gemaakte opmerking onderschreven: in Indonesische vervoegde vormen, die de kracht van een zg. propositief hebben, behoeft men niet te zoeken naar een element, dat die functie aanduidt; hij breidde deze nog uit tot imperatieven. In de West-Toradjase talen drukken de vervoegde vormen

¹⁾ E. J. van den Berg, De val van Sora, Diss. Leiden 1936, p. 94.

²⁾ P. V. van Stein Callenfels, VBG. 66, I (1925), p. 105.

³⁾ Esser, TBG. 75, p. 294.

⁴⁾ Haaksma, o.c., p. 51.

een „zullen” of „willen”, maar ook een „moeten” of „behoren” uit. Haaksma herinnert aan Soendase gevallen als *iyö hubi uran-haturkôn ka juragan dëman bae* „deze ubi wil ik aan mijn heer den demang aanbieden”¹⁾, en Madoerese voorbeelden²⁾. Ook in het Javaans is een afzonderlijk formatief element, dat het propositieve of imperatieve begrip draagt, niet steeds aanwezig: in de spreektaal zegt men bv. *parine sesuk diuŋgahake in lumbu* „de rijst moet je morgen in de schuur brengen”, = *p. s. uŋgahna i. l.*; *kursine iku pađa diwëtokake* „breng die stoelen naar buiten”³⁾. Vgl. Sorānd. 1, 26 *lah pariwāra sinēnan para mantri* (v. l. *sēnana*) „gij dienaar! ontbied de mantri's”; „*sinēnan* ... (kan) overigens als realis toch wel een gebod inhouden; men bedenke, dat aan het gesproken woord door den toon, waarop het gezegd wordt, allerlei nuances kunnen worden gegeven”⁴⁾; 2, 16 *lah winuwus* „kom zeg het mij”; 36; 115; voorts plaatsen als Sor. 2, 24 *K.-T. winuni* „laten we het over K.-T. hebben”; 32 *iriki yayi aluŋguh* „laten wij hier gaan zitten”; maar 12 *punika rasa niŋ kaki den atutur* „denk daar eens over na, jonge vriend”. Dat het eerstgenoemde voorbeeld te verklaren zou zijn als een ellips van *p. s. kudu diuŋgahake i. l.*, en wel meer bepaald in de beteekenis van: *p. s. kudu kok-uŋgahake i. l.* „die rijst moet morgen door jou in de schuur gebracht worden”, gelijk Kiliaan wil⁵⁾, komt mij, gezien de verbreidheid van het verschijnsel en de gevaarlijkheid van bedenkzels met ellipsen, onaannemelijk voor. Immers, afgezien van het feit, dat in het Nieuw-Javaanse krama een gebod of bevel zich van een mededeling alleen onderscheidt door de verzoekende toon, waarmee de woorden worden uitgedrukt, niet door een formatief element, vindt men in het Oud-Javaans meermalen *tan dadi* in de zin van „het gaat niet aan, het is niet gepast”: Ādip. p. 9 *tan dadi ri śiśya maŋan drawya niŋ guru* „het is niet gepast voor een leerling zaken, die zijn leermeester toebehoren, te eten”; men kan de betekenis m.i. afleiden uit „het moet niet zijn, — geschieden”. Voorts betekent (Ādip. p. 9) *ndatan panasi piŋ rwa... liŋ niŋ guru* „men (je) bedelt niet tweemaal..., sprak de leraar”, of „men (je) mag, moet geen tweemaal bedelen...”.

1) H. J. Oosting, Soendasche Grammatica, § 237, vgl. § 239; andere voorbeelden bij Haaksma, t.a.p., n. 3.

2) H. N. Kiliaan, Madoerese Spraakkunst, § 346.

3) Walbeehm, De woorden als zindeelen in het Javaansch, § 185. Een aantal andere voorbeelden bij M. Pryhoetomo, Javaansche Spraakkunst (1937), § 120.

4) Van den Berg, De val van Sora, p. 23.

5) Kiliaan, Javaansche Spraakkunst, p. 310.

Ook in andere Indonesische talen treft men dit verschijnsel aan¹⁾. Een Maleis voorbeeld: Tisna, Ni Rawit (VL. 1198), p. 50 *Kerta membatja* „K. leest”, d. i. „K. moet lezen”, of „laat K. lezen”. In het Manggarai wordt het begrip „moeten” vaak niet door een afzonderlijk woord uitgedrukt: *landin hitu hau kawé ca manuk lalon* „daarom moet ge een haan brengen”²⁾. Het Toba-Bataks kent werkwoordsvormen met aanvangsnasalering, die, als er *bo* aan wordt toegevoegd, in een uitnodiging of vriendelijk bevel gebezigd worden: *marsigantun bo ho di lai-lainkon* „kom, ga aan mijn staart hangen”³⁾. Iets dergelijks kent het Dajaks bij aanmaningen: *has maněna akaë* „toe, geef hem!”⁴⁾. Dat het Javaanse krama, dat uiteraard een bevelende vorm vermijdt, alleen door de toon laat merken, dat men een verzoek uitspreekt en geen feit constateert, mag als bekend worden verondersteld⁵⁾. Ik wijs in dit verband ook op een plaats als Sor. 1, 45 *manka de san nāthānalap lēnka nin rat* „zo behoort de vorst ook weg te nemen wat de wereld bezoedelt”, waar dus *de* met afhankelijk substantief „modale functie” heeft. Ook andere verbindingen kunnen deze gebiedende of aanbevelende nuance hebben zonder formeel element dat de functie heeft die uit te drukken, bv. Par. 22, 8 *don pakanira asewaka*... „gij moet zelf in dienst gaan”. Ook niet-Indonesische talen kennen dit verschijnsel. In het Nederlands zegt men: *men doet dat niet* = „men behoort dat niet te doen”; *zo iets zegt men niet*; (meisje tot haar broertje) *je plukt hier geen bloemen*; met een lichte nadruk op het werkwoord⁶⁾. Uit een oproepingsformulier: *Daartoe meldt U zich een half uur voor het aanvangsuur aan het bureau van politie*. Voorts: *je gaat morgen voor me naar Den Haag, je loopt dan even bij A. aan en neemt daar dat boek mee*. Naast deze vetatieve en gebiedende functie ook een dubitatieve: *wat doen we nu verder?* = „moeten we...”, „zullen we...”; *wat doen we de volgende keer?*; (iemand die de laatste tram mist) *hoe kom ik nou thuis?* Ook vrees of twijfel wordt zo uitgedrukt: *pas op zeg, hij ontkomt ons nog!* Bij onderstelde werkelijkheid kan de indicatief overredend zijn: *nou, als er een agent komt, dan zeg je gewoon-*

¹⁾ Vgl. bv. ook B. F. Matthes, *Makassarische Spraakkunst*, §§ 186; 195.

²⁾ Zie P. A. Burger, *Voorlopige Manggraise Spraakkunst*, Bijdragen, 103, p. 1 vlgg., § 129a, waar meer voorbeelden.

³⁾ Zie Van der Tuuk, *Tobasche Spraakkunst*, p. 345.

⁴⁾ Nadere bijzonderheden bij A. Hardeland, *Vers. einer Gramm. der Dajack-schen Sprache* (1858), p. 122.

⁵⁾ Uiteengezet bv. bij T. Roorda, *Javaansche Grammatica*, § 296.

⁶⁾ Een Frans voorbeeld: G. Duhamel, *Vue de la terre promise*, ch. 16 *on ne donne pas de radis noir à un enfant de cinq ans*.

weg...¹⁾). Een voornemen: *dat beest is oud; ik breng 'm terug bij den koopman, dat is zeker*. In al deze en dergelijke gevallen is de spreker subjectief zeker van een gebeuren in de naaste toekomst, hetzij dat hij dat wenst, verbiedt, verhinderen wil, dat hij er over aarzelt, het vreest of de emotie van anderen wil opwekken. Hier blijkt de vooruitsnellende fantasie van den mens, die onder invloed van zijn gemoedsleven spreekt, de neiging tot anticiperen van de menselijke psyche. Bij emotie vervagen de grenzen tussen heden en toekomst, tussen werkelijkheid en mogelijkheid of wenselijkheid; de wens heeft neiging over te gaan in subjectieve realiteit. „Wenn sich die Phantasie des Redenden als wirklich darstellt, was erst der Zukunft angehört, und die Aussage darüber an jemand gerichtet wird, der in der Lage ist, an der Herbeiführung dieser Zukunft mitzuwirken, so wird die Aussage als Aufforderung empfunden“, zegt ook Behaghel²⁾), die op de zg. adhortatief van het oudere Germaans wijst, waarvan Braune³⁾) aantoonde, dat hij niets anders is dan de 1e p. pl. indic. praes.: got. *usleitam jainis stadis* als vertaling van *διέλθωμεν εἰς τὸ πέραν* „laat ons overvaren naar de andere zijde“. In later Nieuw-Hoogduits treden voorbeelden van de adhortatieve 2e persoon op — waarmee niet gezegd is, dat de gesproken taal ze niet reeds eerder kende: Schiller⁴⁾) *verteile deine Handlanger an den Thoren herum. Einige werden als ein Trupp Pelgrime kommen ... jeder Fremde wird ausgefragt, wo er einstelle*. Spitzer onderzocht vooral aan het Spaans het verschijnsel van wat hij noemt „fait-accompli-Darstellung“: men drukt als definitief uit wat in werkelijkheid nog geen fait-accompli is⁵⁾): hij betoogt, dat de Spanjaard „unter dem Eindruck seiner Erregung mit seiner Phantasie vorausseilt, erst zu erwartende oder mögliche Ereignisse antizipiert, die Grenzen zwischen Gedachtem und Geschehenem einreißt und Definitives, Unausweichliches ausdrückt, wo er in Wirklichkeit noch weit vom fait-accompli entfernt ist“. Vgl. de MJavaanse Nawaruci, p. 29, 26 P. *aywa kitâpepeka, katĕmu ikañ bañu mahâpawitra denta* d. i. „wees niet zorgeloos, ge zult het levenswater vinden“; Sorând. 1, 51b *kāla*

¹⁾ Vergelijk bij een en ander ook G. S. Overdiep, *Stilistische grammatica van het moderne Nederlandsch* (1937), § 150.

²⁾ O. Behaghel, *Deutsche Syntax II* (1924), § 656, p. 217.

³⁾ W. Braune, Paul u. Braune's *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*, 43, p. 37; vgl. ook dezelfde, *Althochdeutsche Gramm.*, p. 259, § 313.

⁴⁾ Geciteerd door Behaghel.

⁵⁾ L. Spitzer, *Stilstudien I*, p. 258.

nin urip wus aněmu kasukhan, mati swarga pinanggih „... als wij sterven, zullen wij de hemel verwerven”. Ook bedreigingen worden graag als reeds ingetreden werkelijkheid voorgesteld; daardoor winnen zij aan kracht: chin. „ik heb deze ezelskop afgesneden” ipv. „ik zal terstond deze ezelskop afsnijden”; ngr. *σās ēφaya* „anders zal ik je ombrengen”¹⁾. In magische teksten als de Atharvaveda treft men hetzelfde gebruik aan: 3, 19, 1 *saṁśitam na idam brahma ... saṁśitam kṣatram ... yeṣām asmi purohitah* „zoals mijn brahma gescherpt is, zo moet (daarvoor) de vorstelijke potentie scherp zijn van hen, wier huispriester ik ben”, zo zouden wij vertalen, maar de magische mens heeft de vorstelijke potentie gesterkt doordat hij met de juiste handelingen en spreuken zijn brahma heeft gesterkt; Chānd. Up. 6, 1, 1 *na vai ... asmatkulīno 'nanūcya brahmabandhur iva bhavati* „iemand van onze familie moet niet, door geen onderricht te nemen, een onwaardig brahmaan worden”; Mbh. 1, 3, 108 (Pauṣya) *notthitenopasprṣtam bhavati gacchatā ca* „men behoort niet staande of gaande zich te reinigen”. Trouwens ook andere voorbeelden kan het Sanskrit leveren: het praesens staat er, gelijk bekend, vaak in dubitatieve vragen: Pāñc. 40 *kiṁ ... śastreṇa mārayāmi kiṁ vā viṣaṁ prayacchāmi* „zal ik hem met een zwaard doden of vergif geven”; *kiṁ karomi* „wat zal, moet, kan ik doen”. Adhortatieve betekenis van het praesens: Rām. 2, 96, 20 *athavehaiva tiṣṭhāvah* „laten wij hier stilstaan”²⁾; Mṛcch. 2, 16 + *bhaneśi tam kulaputtam* „gij moet den jonker zeggen”. Ook een vetatieve betekenis kan het praesens + *na* in het Sanskrit hebben: BKÇS. 18, 49 *tasmāt tasmai na diyate* „daarom moet men het hem niet geven”; imperatieve: Bhav., Mahāvīr. 1, 18 + (27 +) *sa kila rājakāryād vah paśyati* „hij moet in dienst des konings U komen opzoeken”. Le présent peut noter... une valeur modale imprécise: ceci dû à la souplesse acquise dès l'origine par le présent... dans une langue où la modalité est demeurée rudimentaire; dû aussi à la déchéance formelle de l'impératif. De là se constituent des présents hortatif, éventuel, délibératif et, notamment, impératif et prohibitif”³⁾.

Verwant is het verschijnsel, dat uitdrukkingen voor de toekomstige tijd als bevelend worden gebruikt, zoals bv. in het Frans zeer veel

¹⁾ Spitzer, Indogerm. Forsch. 48 (1930), p. 45.

²⁾ Vgl. ook J. S. Speyer, Sanskrit Syntax (1886), § 356. Men noeme dit gebruik niet „foutief”, zoals Caland doet (Twee episoden uit het Mahābhārata, p. 163, sub 12).

³⁾ L. Renou, Grammaire sanscrite (1930), § 291.

geschiedt: *tu vas me faire le plaisir d' obéir, hein!; vous allez courir rue Rambuteau, chez le passementier; oh! monsieur, vous n' allez pas le battre!*¹⁾.

Nu is in dit verband interessant wat het Rottinees ons te zien geeft. Ook daar komen imperativisch fungerende vormen voor, die geen formele kentekenen van een imperatief of verwante modus dragen: „de imperatief is slecht gescheiden van de indicatief”, zoals Jonker²⁾ zegt. De gebiedende kracht „blijkt in vele gevallen slechts uit de toon van spreken”. Maar het ter uitdrukking van een gebod fungerende werkwoord kan ook worden voorafgegaan door een voegwoord, dat verder dienst kan doen om meer dan een uitdrukking voor een gebod onderling te verbinden³⁾. Zeer vaak treedt als zodanig op het voegwoord *fo*⁴⁾, dat gebezigd wordt om het doel der handeling uit te drukken („opdat, om te”) of ook de oorzaak („omdat, want”) of een gevolgtrekking („zodat”), of wel een verbinding maakt. Bv. *ò nòdok mu lain fa, lalai-ò, fò au laök-atetu fa dei* „schuif gij wat naar de hoogte, hemel, dat ik wat recht op kan gaan”; *ò makahulak fò mu su dae* „ga gij vooraan en ga de aarde uitgraven”. Ook het voegwoord *dè* treedt in dit geval op⁵⁾, dat in de eerste plaats voorkomt als zinverbindend element („en dus, dus; en, vervolgens”); het komt ook voor na tijdsbepalingen: *balahá dè ala tati-n tèè* „de volgende dag slachtte zij haar werkelijk”. *Dè* voor een „imperatief”: *pa-bafi ia dè miä* „dit is varkensvlees, eet jullie er van”. Dit gebruik laat zich dus vergelijken met dat van (*a*)n in het Oud-Javaans. Het woordje *fo* kan in de 1e p. pl. worden voorafgegaan door *mai* (= mal. *mari*): *mai fò dua-n-ata ladi lè ia* „laten wij beiden deze rivier oversteken”.

Het wil mij voorkomen dat het gebruik van *de* in *den* ook duidelijker wordt, als we denken aan zijn betekenis „reden”: T. Pangg. 79 *apa deya ranak bhattārī yan pējahana de P.* „wat voor reden zou er voor ons, uw zoons, zijn, dat P. ons zou doden?”. Een belangrijke wijziging van zijn oorspronkelijke betekenis heeft *de* ook ondergaan in wendingen als *denya* „doordat, omdat”: Tantri K. p. 116 *dadi pwa śarīranya mamaṅgih pati, denya tanpaṇanti kāla-deśa* „zodat hij stierf, doordat (omdat) hij niet op de gunstige gelegenheid gewacht

1) Zie F. Brunot, *La pensée et la langue*³ (1936), p. 563.

2) Jonker, *Rottineesche Spraakkunst* (1915), § 181, p. 429.

3) Zie Jonker, o.c., p. 430.

4) Jonker, o.c., § 235, p. 688 vlgg.

5) Jonker, o.c., § 231, p. 668 vlgg.

had"; vgl. ook id., p. 152 m.; 154, r. 3; 156, 13 v. o.; *ri denta, ri denya* bv. id. p. 76, 7; 122, 10; 184, 5; voorts Ādip. p. 30, r. 3 v. o., etc. „(Namelijk) dat” is ongeveer de betekenis in gevallen als Cal. Ar. p. 116, 9 v. o. *antyanta kakarttalantânakku, denta mareñ śmasāna* „je bent er wel zeer droevig aan toe (?), mijn kind, dat je... gaat”. Van interesse lijkt mij een plaats als Kid. Sunda 3, 62 *tan len kañ linocita nira ri lina nṛpati, den kahituñ mārga niñ orēm sañ nātha* „het onderwerp van hun beraadslaging was de dood des konings: men moest de reden, waarom de koning weggekwijnd was, eens nader beschouwen” (aldus Berg het tweede deel van deze zin¹⁾); was een dergelijke wending oorspronkelijk: „de zaak, bedoeling was, dat nader beschouwd werd (moest worden)...”? En gaat zo Cal. Ar. p. 134 *kañ hana in kuna den hana manke* terug op „wat vroeger bestond, (het is) zaak dat het nu bestaat”? — Dat IN. woorden voor „zaak” „ding”, „mens” geheel andere functies kunnen gaan dragen, is welbekend²⁾: mangg. *ata* „mens” kan bv. als nadrukswijzer optreden³⁾, jav. *woñ* „mens”, atj. *atra* „zaak” doen dienst als voegwoord⁴⁾. In het Manggarai komt het Mak. enz. woord *tau* „mens” als doelaanwijzend woord voor: *maik toé réva tau lako* „ja, maar hij is nog niet hersteld om te (kunnen) lopen”⁵⁾. Ook als zodanig immers komt *de* voor: Kid. Pam. 2, 275 *pan de waraṇ sira anēmasi lampah* „want wat betreft zijn waraṇ, die heeft zijn gedrag met de dood moeten bekopen”. Ook *denipun* is „wat betreft”⁶⁾. Ook in de betekenis: „bedoeling”: Utt. 34, in K.B.W. II, p. 381 *apa ta kunañ de bhaṭṭāra Brahmā gumawe kita nuni* „wat was toch wel de bedoeling van Heer B., toen hij U vroeger schiep?”, vgl. daarbij T. Pangg. p. 65 *ndah putēr ta... Mandaragiri, den tēken nusa J.* „kom, draait de M. nu weer, opdat hij op J. kome”. Ook „wijze van doen” en „toestand” zijn betekenissen van waaruit het gebruik voor *n* begrijpelijker wordt, bv. Bh. Y. 48, 7 *tēkwan sirāvēlasi de nṛpa...*, *yan syuh pupu nira tikēl* „ook had hij medelijden met de toestand van den vorst..., dat zijn dij verbrijzeld was...”; Cal. Ar. p. 142, 14 *de niñ sanjata n umilag kadi guntur* „de vertrekkende krijgslieden waren als een stortvloed”. Of ook: *de* is hier een releverend woordje, ongeveer „wat betreft”.

¹⁾ Berg, Bijdragen 83, p. 129. Vgl. Bhīṣmap. p. 39, 17 *mapa ta de niñ mawañ lumaga ṇ śatru* „how ought a man to fight his foe” (TBG. 75, p. 53).

²⁾ Zie mijn opmerkingen Bijdragen, 102, p. 535.

³⁾ A. Burger, Voorlopige Manggaraise Spraakkunst (Bijdragen 103), § 60, 3.

⁴⁾ Snouck Hurgronje, TBG. 37, p. 622 vlgg.

⁵⁾ Burger, o.c., 196. ⁶⁾ Van der Tuuk, K.B.W. II, p. 382.

Er zijn voorts plaatsen, waar *den* + werkwoordelijk grondwoord optreedt in de zin van een objectieve imperatief. Bv. Kid. Sunda 1, 71b *rowaŋmu maŋko den sĕlir* „kies dan uw mannen uit”; 2, 144 *kidul maŋke den parag* „richt nu uw aanval op het Zuiden”; 145 *ayo weh arerena, den tut tĕken Majahapit* „geeft hem geen gelegenheid uit te rusten, vervolgt hem tot in M.”; 206 *sūradharma den iŝti* „volg de dharma voor helden”; Harṣa-Wij. 1, 83b *kāpti nira bapa ki P. den tolih* „let op de wens van...”; 2, 23a *den wruh in wiŝti*; Kid. Pam. 4, 228 *sūramārga den uŋsi*; 231 *ś. den oŋsi*; 229 *kidul den tatas anak*¹⁾, vgl. 230 *punaŋ kidul kaŋ den uŋsi* „de Zuidelijken zijn (eig. het Zuiden is) het, die achtervolgd moeten worden”, waar wij in het Nederlandse taaleigen weer wel tot een wending met „moeten” grijpen; Nawaruci p. 30, 23 *yen kita tan aiḍĕp, den gĕlar sayakti* „indien je het niet gelooft, maak je waarlijk strijdvaardig”.

Eveneens treedt *den* op voor met *-i* of *-akĕn* uitgebreide grondwoorden, bv. Wetb. v. Jonker 197 *sanak kabeh saduman den kĕmbuli* „één gedeelte moeten de broeders gezamenlijk ontvangen”; Kid. Pam. 5, 54; Sudam. 1, 102 *den uculi tatalene* „maak de banden los”; Kuñj. p. 61 *gninya mati den urubakĕn* „(zodra zij in scharen de ketel ingaan) moet het uitgedoofde vuur aangestoken worden”²⁾.

Ook *ndan* komt met een werkwoordsvorm ter uitdrukking van een gebod voor: Rām. 11, 29 *ndan prāptā ta narendra* „maar laat de vorst komen”. Interessant is ook *ndak* + grondwoord of ongenasaleerde vorm ter uitdrukking van een voornemen: Ādip. (Kern) *ndak warah ta kiten dharmadeśanā* „wel laat ik u dan onderrichten in de dharma”; Arj. Wiw. 15, 4 *ndak pahawas...* „laat mij beschouwen”; Ādip. p. 66 *ndak atakwan ta ri kita* „laat ik U vragen”; dit *ndak* is zonder twijfel *nda* + *k* (pron. 1e pers).

Ook met *-a*-vormen verbindt zich *den*: Kid. Pam. 4, 300 *den warasa uga yayi* „moet genezen...”; 5, 49 *den sariŋa*; 4, 127 *den garwe papanas ati, den piĵĕtana, didine engal mati*; 231 *amaŋgiha sādhyā kaki, den laŋgĕnana*; 269 *lah sudukana inŋsun den ruhunana* „wel steek maar, mij het eerst”; 1, 43 *ayo wancak daya, den kukuhana rājya*; Wetb. v. Jonker 96 *yen aucapan, kalahakĕna kaŋ atuku, pisis den-ulihakĕna anikĕl mariŋ adol* „indien zij een proces krijgen, moet de koper dat verliezen en de kostprijs tweevoudig teruggeven aan den verkoper”. Vgl. daarbij een zin uit de Sutas. (bij Kern, V. G. 8, p. 273) *yekān tikān sunakĕnanta* „dat is hetgeen gij moet geven”. Voorts

¹⁾ De editie van Berg leest *kidul den tata sanak*.

²⁾ Kern, V.G. 10, p. 29.

bv. Wetb. v. Jonker 164 *kañ roñ duman den-peta kañ aṇalap dāsih ika, saduman alaṇṇ deniñ gusti* „twee-derde moet nemen hij die de slavin tot vrouw nam, en een deel moet haar heer nemen”. Met *a - - a*: R. Lawe 4, 122 *den aṇwarasa kari*.

Vgl. daarbij Wir. p. 14, 25 F. *mon liman ... sâwakanya juga n tañ-kēpakēna*, „al waren het olifanten, ik zal ze ... aangrijpen”. Ook *ndan* komt zo voor: Kuñj. p. 63 *ndān tuduhakēna ta niulun riñ hēnu* „wel-aan wijs mij de weg”. Men lette ook op verbindingen als *tan wruha*, bv. Cal. Ar. p. 125, 5 *sugyan t. w. pinakañhulun ri panañka ni ñhulun*; *tan wruh* op p. 129; *yan wruh* Ādip. p. 84.

Met *-ēn*-vormen verbonden vinden we *den* bv. Kid. Sunda, 1, 37b *den tatanēn kārya niñsun datēn eñ W.* „maar vertel hem van mijn bedoeling om naar W. te komen”; Kid. Pam. 2, 52 *den tatanēn aywa kagok*; vgl. ook Wetb. v. Jonker 250 *kañ den pahugenēn* „wat ook maar ten geschenke gegeven worde”. Eveneens aansporend zijn de *-ēn*-vormen verbonden met *ndan*: Sorānd. 3, 48; 64 *ndan ucaṇṇ ken S.* „er worde nu gesproken over S.”; 80 *ndan ucaṇṇ śrī narendra*. *Nda*: Wir. p. 35, 15 *nda hiḍṇṇ tekañ grantha*. Voorts komen voor *yan + -ēn*-vorm: Cal. Ar. p. 139 *suka iñsun yan lurugēn sabhumekēna* „ik vind wel goed, dat men ze door oorlog verenigt”; en *tan + -ēn*-vorm: Cal. Ar. p. 119 *tan liñṇ ikiñ C.*; 120 *t. l., e.a.*; 126 *tan warnanēn pwa iñ hawan*. *Yan* vóór een *-ēn*-vorm: Ādip. p. 74 *tēkwan yan huripēn ta ya mēne, pējah pwa ya murwah*. Hier blijkt wel zeer duidelijk het versterkend karakter van *den*; immers *liñṇ*, *wuwusēn* „er worde gesproken (over)”, *wacanan* „er worde verteld” en dergelijke komen ook zonder *den* voor.

Afzonderlijke vermelding verdienen enige plaatsen, waar een *den*-verbinding na een uitgedrukt verbod staat, bv. Kid. Sunda 1, 71b *lah pamētuha den asru, rowañmu mañko den sēlir* „kom nu naar buiten, gauw wat! kies dan uw mannen uit”; 2, 73 *lah patulaka kita mēne den eñgal, atag kadañmu ēnti* „vooruit, maakt dadelijk rechtsomkeert! vlug wat, roept je kornuiten op, zonder uitzondering!”; 3, 18 *lah tuduhēn den aglis* „kom, wijs het mij aan, vlug wat!”. Ook hier is het krachtig aansporende karakter van *den* evident.

Zeer vreemd zou zijn, indien *den* van huis uit *di* bevatte, de mogelijkheid tot verbinding met een gepraenasaleerde vorm. Dat zodanige verbindingen inderdaad voorkomen¹⁾, schijnt mij een argument te

¹⁾ Vgl. ook njav. *kowé di-ñandēl mēnyan aku* (Roorda, Gramm. § 303) „vertrouw mij”.

zijn tegen pogingen tot verklaring, die van deze veronderstelling uitgaan. Vgl. Wetb. v. Jonker 75 *sagawehane den anut dalan gui-agui* „bij al wat men doet volge men de brede weg”; Kid. Sunda 2, 145 *den amuk rampak* „doet in gesloten gelederen uw stormaanval”. Met een (u)m-vorm: Pararaton 2, 17 *kañ akiñ sira den mulih manih nini mariñ sira, pomah-omah iñsun den mulih manih mariñ iñsun* „wat van u kwam kere tot u weer, mijn beste; wat mijn have is, kere weer tot mij”.

Het is bijna overbodig op te merken, dat ook *n*, *an* herhaaldelijk voor gepraenasaleerde en *um*-vormen voorkomen: Hariw. bij Kern, V. G. 8, p. 262 *ri huwusnya n amañan aninum* „nadat ze gegeten en gedronken hadden”; Ādip. p. 84 *huwus nirān śumāpa sañ Y.*; Sutas. (Kern, V. G. 8, p. 262) *nahan hetu nireki śighra n umijil* „dat was de reden (van haar in deze omstandigheden), dat zij weldra naar buiten kwam”; BY. (Kern, V. G. 8, p. 266) *śighrān tumēdun* „flúks... daalde hij af”, *śighrān lumampah* „flúks... toog hij op weg”, na *śighra* valt in een Nederlandsche vertaling een korte rust en gaat de toon wat naar boven. *Den* komt soms ook voor een *ka*-vorm voor: Kid. Pam. 2, 15 en 70 *den kasuhun katēkeñ dwādaśāṅgula*. Vgl. njav. *karēp kula mestī dipun-kētēmu* „ik wil, hij móét gevonden worden”¹⁾.

Het lijkt mij dienstig, hier te herinneren aan de Oud-Javaanse imperatieven met *t*, *at*, *ta*, die reeds door H. Kern besproken zijn²⁾. Voorbeelden: WS. 76 *tānkat pare sañ asawañ M.* „begeef U naar hem die op M. gelijkt”. Rām. 19, 35 *t añanti ñke t uṅggwa t wawa sahana niñ āyudha kabeh*; K.O. 7b *at rēñōkēñ teka śapatha* „luistert naar de eed”. Bij uitnodigingen of verzoeken: BY. p. 106 *t anuap tuhanku* „spreek, mijn heer”, derhalve ook voor een vorm met aanvangsnasalering; zo ook Bomak. p. 190 *ndah sahananta wira t anisir*

1) Zie ook Roorda, Jav. Gramm., § 303. — Gezien deze laatstgenoemde *den*-verbindingen komen wij voor de vraag, of het juist zou zijn van „stapelvormen” te spreken, of van tautologie van het passieve formatief, als, wat niet zeldzaam is, *den* optreedt voor een *ka*- of *-in*-vorm: vgl. Kid. Sunda 1, 57a *paḍa den kerini*; Kid. Pam. 4, 202; 5, 31; 4, 125 *den kawruhi*; Kid. Sunda 2, 191 *den pinrih*; 3, 4 *den sinēṅguh*; Wetb. v. Jonker 8 *den pinet*, e.a. Men kan er enerzijds op wijzen, dat er onmiskenbare gevallen zijn, waarin juist een hier geciteerde *-in*- of *ka*-vorm grondslag is geworden tot een „stapelvorm”, bv. Rangga L. 9, 15 *sun-kerini*; Sor. 3, 31 *tungal uga pinindrih*; Rangga L. 11, 148. Anderzijds zijn er echter vele gevallen, waarin *n* voor een *-in*-vorm optreedt, waarvan sommige in Middel-Javaanse teksten, bv. Kid. Pam. 4, 113 *sandika n inanak*; voorts bv. Arj.-Wiw. 31, 2 *an winarañ*.

2) Zie H. Kern, V.G., 8, p. 305 vlg. en andere plaatsen in het stuk „Enige imperatief-vormen van het O.-Jav.”, *ibid.* p. 291 vlgg.

yasa „al gij, helden, jaagt roem na”. Of ook na een ander gebiedend woord: Bhomak. p. 66 *ibu laku t ulih mare dalēm* „ga terug naar huis”. „Uit ettelijke . . . voorbeelden is gebleken, dat aan het begin ener zinsnede *at* een imperatiefvorm kan inleiden; het verkorte *t* komt zelden aan het begin, des te vaker tussen twee imperatieven voor”¹⁾. Wat is nu deze *t* (*at*, *ta*)? In een geval als Bhomak. p. 106 (*kaka tātūlilir t usapi luhku* „kom weer tot u zelve, broeder, en veeg mijn tranen af”) is het niet duidelijk, zegt Kern²⁾, of *t* eenvoudig strekt als imperatiefpartikel dan wel of het zinverbindend is (hij bedoelt hier klaarblijkelijk het tweede *t*). Kern zoekt verband met tag. *at*, *t*, een woord- en zinverbindend woord („en”: *gabi at aḍao* „nacht en dag”; „omdat”: *aku i hinampas*, *at aku i tuñmanan* „ik werd geselschap, omdat ik was gaan drossen”)³⁾. Komt *at* voor een demonstratieve zin, dan moet deze relatief worden opgevat. Ook ojav. *t* kan deze functie nu en dan hebben. Rām. 1, 32 *nda t aṭṭa kāla luñha*, *manak tñnak-bi sañ D.* „nadat nu enige tijd verlopen was, werden de vrouwen van D. moeder”. De vraag of men tot de gelijkwaardigheid van *t* en *n* (als voegwoord) mag besluiten, laat Kern onbeantwoord. Wat die *t* dan ook zij, een zeker parallelisme met *n* is duidelijk; alleen wordt, als mijn hypothese juist is, *an*, *n* als hulpmiddel om een gebod uit te drukken bijna steeds door *de* voorafgegaan.

Afzonderlijke vermelding verdienen die gevallen van *den* „ter uitdrukking van de modale imperatief”, waarbij *paḍa* optreedt, dat te kennen geeft, dat niet één, maar meer dan een persoon het bevel moet uitvoeren. Opvallend is het relatief grote aantal plaatsen, waar een gepraenasaleerde vorm volgt. Vgl. Sor. 2, 102 *añucap in kadan wargi den paḍānati-ati* „sprak tot zijn familieleden en verwanten: weest allen op Uw hoede”; deze uitdrukking komt vaker voor: Rangga Lawe 8, 49 *den sami aṇati-ati*; 11, 9; vgl. ook Kid. Sunda 2, 32 in een zelf-opwekking: *iki patik bhāṭṭāra den paḍa aṇati-ati atalan jīwa*. Voorts Tantu Pangg. p. 118, 4 *lah*, *den paḍānaṇḍan kurug* „kom, laat ons gelijkelijk de k. dragen”; Harṣa-W. 2, 28a *den paḍān-arahi sakweh ikañ bala*; 2, 70b; 3, 68b; 69b. Ook voor niet-gepraenasaleerde vormen; Harṣa-W. 2, 28a *den paḍa kumpula mariñ nagara*; 3, 90a *iṣṭa nisun den paḍātēnkin*; Kid. Sunda 2, 77 *den paḍa adan-dana* „maakt u gereed”; Tantu Pangg. p. 90 *den paḍāgawe kahyañan*; met een *-an*-vorm: Kid. Sunda 1, 72b *den paḍa alēlēšēran* „gaat goed

¹⁾ Kern, o.c., p. 305.

²⁾ Kern, o.c., p. 301.

³⁾ Vgl. F. R. Blake, A grammar of the Tagalog language, § 303.

met elkaar om". Met een grondwoord: Naw. p. 81, 7 *sasurālaya den paḍa sah* „het gehele godenverblijf moet optrekken"; Çri Tañj. 3, 43; 44.

Het valt bij deze voorbeelden op, dat steeds de volgorde is *den paḍa* + werkwoord¹⁾. De plaats van de meervoudswijzer *paḍa* (resp. *sami*) is echter onmiddellijk voor de werkwoordsvorm, ook voor een „passieve", met *di*-gepraefigeerde: njav. *sami dipun-pejahi* „men bracht hen om"; *paḍa dipakani* „laten wij het (paard) te eten geven"; *suwawī yatraniḍun sami dipun-wical rumiyin* „laat ons het geld eerst tellen"; *kẽmbaṇ iku ayo paḍa digarwa mulih* of *ayo k. i. p. d. m.* „kom, laat ons die bloemen naar huis brengen". Dit verschil in woordvolgorde lijkt mij niet zonder belang²⁾, en een argument tegen de interpretatie van *den* als een modificatie van het praefix *di*-. Daarentegen stemt de woordvolgorde *den paḍa* overeen met die van *n* + *paḍa*. BY. 31, 10 *lāghawa n paḍa silih tuju* „met behendigheid staken ze naar elkaar". Van *paḍa* bij een *den*-verbinding in zijn andere functie ken ik slechts één OJav. voorbeeld: Çri Tañj. 3, 44 *den pẽṇṭaṇ panahe, larase paḍa den puji* „terwijl ze hun bogen spanden en hun pijlen belazen"³⁾. Het is mogelijk, dat deze volgorde later is ontstaan onder invloed van gelijkwaardige *-in*- en *di*-vormen.

Nu *den* als formatief element bij „passieve vormen" (minder onjuist: „objectieve vormen", een zg. logisch object is steeds aanwezig; maar ook een agens wordt doorgaans genoemd of is uit het verband op te maken) van het type *den taḍah* „verslonden (door)", *den bhukti* „genoten (door)". Ons met alle voorzichtigheid de vraag voorleggend, of *den* ook in deze functie niet uit *de* + *n* kan zijn ontstaan, beginnen we attent te maken op zinnen als Rām. 2, 43 *na liṇ nirār adēgakẽṇ ta laras nira* „zo sprak hij, terwijl hij zijn boog oprichtte". Hier heeft *ar*, *r* de functie, die het korte pers. vñwd. zo vaak heeft, nl. die „bijzinnen in te leiden", beter: na een korte pauze reliëf te geven: „zó sprák hij, hij die zijn boog oprichtte". Rām. 3, 42 *waliṇ nira musuh datẽṇ r adēgakẽṇ laṅkap nira* „naar zijn mening kwam de vijand... hij richtte zijn bóóg op"; wij hebben meer dan een voegwoord dat we in dergelijke gevallen zouden kunnen gebruiken, het Oud-Javaans slechts *n* of *r*; we mogen ons dus niet laten verleiden dit *n* of *r* gelijk te stellen aan ned. *terwijl*, of een ander voegwoord, waarmee

¹⁾ Voor het Nieuw-Javaans verwijs ik naar de voorbeelden bij Roorda, Jav. Gr. § 303.

²⁾ Men heeft, uiteraard, *yan paḍa*..., bv. Ādip. p. 82.

³⁾ Zo vertaald door Pryono, o.c., p. 89.

we het incidenteel vertalen. Zeker vertaalt men, gelijk Kern¹⁾ reeds deed, vaak goed zonder dat men het met *r* of *n* ingeleide gedeelte met een bijzin weergeeft: „in de mening dat een vijand aankwam, richtte hij zijn boog op” is naast „naar zijn mening k. e. v. a., zodat hij z. b. oprichtte” een door Kern gegeven vertaling. En de zin Rām. 2, 43 kan men weergeven met: „zo sprekende... richtte hij...”. In 4, 23 *salawas nira r-uigu rin alas* kan men alleen door een kunstgreep in de Nederlandse vertaling een bijzin krijgen: „zolang als zij zich in het wóúd bevóiden” zal wel het aequivalent zijn. Zo ook 2, 34 *tatan salah r-araharah ya rin ardhadandra* „zonder falen, mikte hij op hem met de halvemaaan-pijl”, „hier heeft *r* geheel dezelfde functie als het relatieve *n*, nl. om te doen uitkomen, dat de handeling *tan salah* was”²⁾. En een plaats als 11, 49 *S. wēruh rin iigita, r atag ikan wre* kan men weergeven met „S. begreep den wenk, zodat hij de apen opriep” (Kern), maar ook met: „toen S. de w. b., riep hij d. a. op”. Zo ook een door de negatie-partikel voorafgegaan *r*³⁾: *keptwan ta sira tar wēnan sumahur* „hij werd verlegen en kon geen antwoord geven” of „... zonder een a. te kunnen g.”, of „...”, terwijl (zodat) hij g. a. k. g.”, of „daar hij v. werd, kon hij g. a. g.”; Smar. 6, 19 *laras nira ... r alap* „zijn... boog nam hij”.

Nu staan hiermee op een lijn de gevallen waarin niet *r*, doch de zg. conjunctie (of met een meer onjuiste naam het relativum) *n* optreedt. Bv. Bhomak. p. 79 *cēb nōr twas ira narapati n dēnō sapawarah* „geheel vermurwd was het gemoed van den vorst, toen hij alles hoorde wat er meegedeeld werd” (of: „...”, horende...). Naar aanleiding van K. O. I. *samañkana lawasanya n hiđēpa lara ghātaka* „zo lang moge het duren, dat hij doodspijn ondervinde”, merkt Kern⁴⁾ op: „... waarom *hiđēpa*? Zover ik heb kunnen nagaan, vordert het spraakgebruik den stamvorm, die tevens als passiefvorm optreedt, wanneer een als bepaald gedacht object genoemd of bedoeld wordt. Zeer gewoon zijn de uitdrukkingen *n ton, n dēnō* „bij het zien, bij het horen” (of: bij het gezien, bij het gehoord worden), als vertaling van skt. *dr̥ṣṭvā, śrutvā*, doch met een bepaald object, uitgedrukt of gedacht; *n ton* dus z. v. a. „het, hem, haar, enz. ziende””. Voorts: BY. 4, 14 *kadi wañsit in aninte strīratnân hañanākēna* „als ware het het signaal voor iemand, die een mooie vrouw beloert om haar te

¹⁾ Door wien deze voorbeelden reeds besproken zijn: V.G. 8, p. 284.

²⁾ Kern, V.G. 8, p. 285.

³⁾ Vergelijk de verzameling plaatsen bij Kern, V.G. 8, p. 286.

⁴⁾ Kern, V.G. 8, p. 261.

schaken", „*an h.* is feitelijk = „bij het geschaakt worden"; ... het behoort onmiddellijk bij *strīratna*...¹⁾). Met tweemaal *n* (*an*): BY. *rika sañ Kṛṣṇān tiñhal in awaṇ-awaṇ n ton ṛṣigaṇa* „toen was het, dat Kṛṣṇa naar het luchtruim keek en de ṛṣi-schare zag", of: „toen, terwijl K. n. h. l. keek, zag hij de ṛ-s.", of „toen, toen K. n. h. l. k., z. h. d. ṛ-s". Ook bij *r*-verbindingen komt zo'n herhaling voor: Rām. 5, 44... *r ayat ikaṇaṇ laras, r arah-arah ya rikaṇ warayaṇ* „hij legde zijn boog aan, mikte met de pijl", „in dit voorbeeld... duidt de eigenaardige herhaling de gelijktijdigheid van twee handelingen aan"²⁾.

In deze gevallen treedt *n* op voor een grondwoord, dat tevens als objectieve vorm fungeert. Ik voeg nog een aantal voorbeelden van dit gebruik van *n* (en *r*) hieraan toe: Agastyap. 374, 14 *tasmād dravyaṃ ca pālayet*, vertaald met *hetunya n kēmit drēwya mas pīrak de bhaṭṭāra* „dat is de reden, dat hij de bezittingen, goud en zilver, op last van de godheid bewaakt", vgl. r. 2 *matañnya n kinen mañēmīta drēwya... de bhaṭṭāra*; r. 14 heeft de ene groep der hss. *h. n.*, de andere *hetunya*; 378, 31 *sañ umalaṇi lampah sañ Daśānana, sēdañnya n alap śrī Janakarājaputrī* „hij die D. op diens tocht dwarsboomde, ten tijde dat hij Sītā wegroofde", hs. groep x heeft *inalap, y n alap*; Ādip. p. 26, 1 *nahan ta hetu mami n pēgat sañkeṇ piṭṛloka* „dat is de reden, dat ik buiten de p. gehouden ben"; Bhīṣmap. p. 66, 6 *mapa kari prayojana paramēśwara, an tiṅgalakēṇ sañhulun kabeh, lumampah... „wat is Uw bedoeling, vorst, dat ge ons allen verlaat en gaat...?"*, p. 135, 9. v. o. *ikaṇ wīrayodha... giri-girin an ton śatajarjarita śarīra bhagaṇwān D.*; p. 79, 20 *mañkana ta lwir ni panah bhagaṇwān Bhīṣma an tumanēm in lēmah ri telasnya n alap hurip nikaṇ dyah Çweta* „op zulk een wijze plantte zich de schicht van Bh. in de grond, na het leven van Ç. genomen te hebben" (skt. *jīvitam ādāya*); p. 140, 10 *wehi mas... denta... kamēṇa n takona luiha riya*; Wir. p. 10, 26 *ñkana ta sira n salahakēṇa de rakryan*; Rām. 2, 14 *sakweh nikaṇ wwaṇ amutēr mañigēl jugānton* „alle personen die karnden leken als te dansen" (Kern), Bal. parafr.: *kaksi*; Rām. in KBW. 1, 511 *riy Ayodhyā tan warah n alah musuh*; Smarad. 6, 19 (hij begaf zich in samādhi; de wapenen kwamen te voorschijn) *laras nirāgōṇ śatapadradāla r alap lawan hru... turi kucupnya... minuṣṭi* „zijn grote boog van lotusbladeren nam hij met pijlen... de knoppen van de turi greep hij in de hand", *minuṣṭi* en *r* (= *n*) *alap* staan op

1) Kern, V.G. 8, p. 268.

2) Kern, V.G. 8, p. 285.

één lijn; 7, 12 (asana en wuñu-bloemen) *śiḡhrân lēpasakēn i bhāṭṭāra tan dwa mañēne hati nira tumanēm* „snel schoot hij deze op den Heer af, terstond daarop trof hij hem diep in het hart”; 22, 15 *riñ paṇḍan ta kunēn kitān lihatanankwa* „of zou ik U moeten zoeken in de paṇḍan-plant?”; 23, 9 *ñkân paṅgih Manasija tanpa rūpa* „daar vond ze Kāma zonder gestalte”; 38, 3 *ñkân paṅgih āśrama nira* „daar vond hij de kluizenarijen...¹⁾”; Arj.-Wiw. 4, 3 *ṛwāntēn mañum-bana puḍak ginuritnya...*, *ndân suswa-suswani kinolnya* „er was er een die een puḍak-bloem kuste en deze bezong...., ze legde ze aan de borsten en omhelsde ze”; 35, 5 (het zou te ver voeren te vertellen...), *saṁsiptân upalakṣaṇakēna huwus tēka ta sira...* „kortom men geve van hem nu de voorstelling, dat hij reeds...”; vgl. 7, 8 (... deed zich voor als een jager) *r inte tekân warāha* „terwijl hij het zwijn in het oog hield” (*r* gelijkwaardig met *n*).

Zoals Kern²⁾ eveneens opmerkte: naast *n ton* etc. komt, zonder verschil in constructie of betekenis, voor *yan ton*: BY. 46, 9 *kasukan yan ton guru nira* „hij werd met vreugde vervuld bij het zien van zijn leermeester”. Speciaal interesseren ons gevallen als BY. 13, 11 *ñkanēn wāṇḍira yan kinaryakēn i sañ K.* „daar bij de vijgeboom werd hij door K. achtergelaten”. Maar in het zinnetje id. 16, 5 *irika yan katon guṇa J.* „toen, bleek de kracht van J.” staat *katon* en niet *ton*, omdat geen agens is genoemd of uit het voorgaande is op te maken. Voorts bv. Sutas. (bij Kern, V. G. 275) *yan tinhal kadi polah in kumuda* „op het gezicht, zag het er uit als een witte lotus”, in het Nieuw-Javaans zou men zeggen: *yen dipun-tināli*; Cal. Ar. p. 131 *yan wruh*.

Dat ook *tan* vaak terstond voor een grondwoord staat, is welbekend: Ādip. p. 7, 8 *wruh...*, *tatan wulat* „... hij kijkt niet naar”; p. 20, 6 *tan ilu*; p. 49 ond. *tan wruh*; Sud. 4, 116 *inudanan mañke sañjata, tan tētēs ta sira* „al overstelpde men hem met een regen van wapens, men wondde hem niet”; Rangga L. 2, 15; Cal. Ar. p. 117 *ñhulun manayuti tan polih*. Meermalen een vaste verbinding: *tan sah*, *tan yogya*, *tan-(tar)wihañ*, etc. Hierbij zijn dus ook verbindingen, die men in de wandeling actief pleegt te noemen. Het wil mij voorkomen, dat het zinstype Kid. Sunda 2, 4 *noñ tan tulaka pañuñcañ in duskr̥ti* „ik zal niet trachten de slagen van het noodlot af te weren” een voortzetter is van het type Rām. 5, 58³⁾ *aku ta k-añēn-añēn laki*

¹⁾ Over deze plaats Kern, V.G. 8, p. 268 vlg.

²⁾ Kern, V.G. 8, p. 274 vlg.

³⁾ Vgl. Kern, V.G. 8, p. 279.

waneh „ik denk aan geen andere man”. Het verloren gaan van de korte voorgevoegde pronominale vormen en de zeer grote frequentie van het geheel tot eenheid geworden *tan* zullen in dit proces, indien het terecht mag worden aangenomen, de belangrijkste factoren zijn geweest.

Gaan we nu een aantal plaatsen met *den*-verbindingen na en vangen we aan met een geval, dat de indruk maakt een tegenhanger te zijn van het laatstbesproken voorbeeld. Wetb. v. Jonker 43 *den bhukti po olihe ambēciki ika, palakunēn ika dene kañ adrwe* „maakt hij er echter gebruik van, dan moet de eigenaar het opeisen”, of „indien hij er e. g. v., m. . .”. Het valt op, dat in deze tekst de *den*-verbindingen meestal na een ander werkwoord optreden¹⁾: 69 *malayu anūnsi omah, den tut dene lawane atukar* „. . . hij naar zijn huis vlucht en gevolgd wordt door zijn tegenstander in de vechtpartij”; ibid. 135 *won amuñpan rabi niñ arabi, den tut mariñ gnah in won wadon ika* „doet iemand de vrouw van een ander geweld aan, nadat hij haar achtervolgd heeft . . .”²⁾, of: „iemand d. d. v. v. e. a. g. a., hij vervolgt de vrouw . . .”. Men vergelijk hierbij de boven geciteerde plaats BY. 4, 14 *kadi wānsit in anīnte strīratnān hañānakēna*; op de plaatsen in het Wetboek vinden we als verschil dat resp. de agens en het „logisch object” zijn toegevoegd. Voorts: ibid. 140 *won wadon anirīnakēn rara, den atērakēn mariñ umah in jajaka* „vergezelt een vrouw een meije, brengt ze haar naar het huis van haar minnaar . . .”; 165 *riñ won amarani kawulane wadon, yen sāhasa den walat* „wat betreft iemand die tot zijn slavin wil gaan, indien hij met geweld haar zijn zin doet”, waarbij men het gebruik van *n* achter „adverbiale bepaling” vergelijk, bv. BY. 11, 1 *šighrān tandan amah-gunun* „snel viel hij aan als een bergstroom”; 172 *riñ kawula . . . huwus asahur hutān riñ gusti, den palakoni wilan gawe, den walat dene gustine larwas* „wat een slaaf betreft, die zijn schuld aan zijn heer betaald heeft, van wien een hoeveelheid werk geëist wordt, wat met geweld geëist wordt door zijn vroegeren meester”, vgl. daarbij Rām. 5, 44, hierboven geciteerd³⁾; Tantri K. p. 66 *pātaka ni nūlun den wawati kayw akweh, den dol ikañ kayu, bras ika den watakēn i nūlun* „het was mijn rampspoed met veel hout beladen te worden, het hout werd

¹⁾ Ook het imper. *den* staat vaak op een plaats, waar (afgezien van het functiverschil) *n* had kunnen staan; ik wijs bv. nog op T. Pangg. p. 65 *ndah putēr ta . . . Mandaragiri, den tēkēn nusa J.* „kom, draait de Mandara weer op, opdat hij op Java kome”; Kid. Pam. 4, 228; Sud. 2, 18 e.a.

²⁾ Jonker, o.c., p. 127.

³⁾ Zie p. 294.

verkocht, daarvoor kwam rijst in de plaats, die rijst werd weer op mij geladen"; waarbij men vergelijkte een geval als BY. 19, 1 *ya nimittanku n wulat rin lanit* „dat is de reden, dat ik in de lucht kijk"; Kuñj. p. 71 *tan hana den ila*² „er was niets dat je heilig achtte"; Wetb. v. J. 4; 53 *hana...*, *den gēnahakēn*; Çri Tañj. 5, 68 *kady anwayan den-taṇḍaki* „het was alsof men een wajang gaf, waarbij gedanst werd", vgl. bv. BY. 11, 10 *W. mapulih n ton bhraṣṭa...* „W. keerde ten strijde terug bij het zien van de val..."; 9 *manigēl yan ton W.* „hij danste bij het zien van W."; Çri T. 7, 6 *aluṅguh den usapi luhe* „ging zitten terwijl ze haar tranen afveegde"; Kid. Pam. 5, 60; 4, 71; Tantu Pangg. p. 121 ond.; Kor. p. 146, 36 *ēnti... sesi nin bhurwana, den tadah dene...* Men vergelijkte voorts met elkaar een plaats als Sud. 1, 94, waar Kalikā Kuntī bezeten moet maken; (*Kuntī*) *tinututan, Kalikā sampun iraṅjini maṅko* „ze haalde Kuntī in, Kalikā voer in haar" en 1, 76 *sah saki kayaan... pun Kuntī katututan den raṅjin* „Zij (Kalikā) vertrok van het godenverblijf, Kuntī werd ingehaald (door haar), bezeten (door haar)" of: „toen (terwijl) Kuntī werd ingehaald, voer zij (Kalikā) in haar". Een interessante plaats lijkt me ook: Harṣa Wij. 1, 86a: 's avonds kwam W. te C.; „de bevolking van C. was in angst en zeide dat de vijand kwam": *kagyat kañ won C., den sēṅguh yan musuh prāpti*. Hier had *n* kunnen staan en *den* lijkt mij „oorspronkelijk" in een geval als dit te zijn geweest: „de zaak was dat".

Ik vestig er voorts de aandacht op, dat *den*-verbindingen meermalen een *-in-*, soms ook een *ka*-vorm voortzetten. Bv. Par. p. 27, 7 *tinaji denira T. pisan pinro tan tēḍas, den-aturi bhaṭāra asalaha kēmītan* „hij sneed één-, tweemaal in (den vorst), zonder gevolg; hij verzocht den vorst zijn k. af te leggen", of „toen hij —, verzocht hij..."; Pam. 4, 244 *inērēb nora den tolih* „ze sneden het, ze sloegen er geen acht op"; 5, 72 *kañ kēris sinēlan uni, den aturakēn kyayi P. anaṅap*; Rangga Lawe 11, 24 *tiba kasumpēt den irid* „hij viel, raakte eronder en werd meegevoerd"; Sud. 1, 95 *sinēndal raden pun S., tur dentalinin* (v.l. 4 hss. *dentaleni*, één hs. *talenin*) *taṅane* „Raden S. rukte men mee en daarbij bond men zijn handen"; 4, 18.

Vóór een *-in-* of *ka*-vorm: Kid. Sunda 2, 100 *tamenipun den kiñci, pēḍane inunda*; Rangga Lawe 11, 52 *t. d. k., dukduke i.*: 48.

Na een *-ēn-*vorm: Naw. p. 41, 10 *tan sēṅganēn ati rasa...* *den kon mami amet* „denk niet met mij te willen sympathiseren... Mij heeft men opgedragen...".

Er zijn ook plaatsen, waar geen werkwoord voorafgaat, bv. Çri

Tañj. 1, 20 *kěkějër ira sampun rumuhun, riñ batur parane, ni S. T. den ulati* „de (bekende) vlinder was hem vooruitgegaan en naar de kluizenarij gevlogen; hij zocht S. T. op”; Kid. Sunda 2, 195; Sor. 2, 119 *paran bhaya den-rasani* „waarover zouden ze toch beraadslagen”; Tantri p. 68 *mañkin kami den bwati dahat*; Naw. p. 41, 8; Kor. p. 102, 16 *ya ta den pëluk ihulun*; p. 182, 13 *bala mami wus akweh lwainya den taḍah*; Rangga Lawe 11, 10.

Soms staat de *den*-verbinding achter *kañ* of *siñ*: Wetboek van J. 51 *ulih²ane kañ den-colon mulihânikël piñ ro* „al wat de dief gestolen heeft moet hij dubbel vergoeden”; 61 *kañ den gitik den bañḍem* etc., tegenover *kañ aṅgitik*; Koraw. p. 74, 19 *mapa kañ den ucap* „wat wordt er over gezegd?”; Rangga Lawe 9, 78 *siñ den tēmpuh rēbah*. Vgl. ook een plaats als Kid. Sunda 3, 71 *mantuka riñ Hariloka den iṣṭi* „om terug te keren naar de H. waarnaar hij verlangde”. In de zin van een gebod: Kid. Sunda 2, 144 *sanjatâguñ kañ den unsi* „het hoofdleger moet (ge) aanvallen”.

Na *tan*: Tantri p. 70 *yadyan malaywa kita umeta urip, masa tan den tuta* „vluchten we om ons leven te redden, dan zullen ze ons wel nazetten”; Wetb. v. J. 171.

Dan zijn er ook gevallen als Rangga Lawe 9, 6 *K. srēñēñ tan biṣa aṇucap, basahane den wiñkis* „K. was vertoornd, kon niet spreken, hij stroopte zijn kleed op”; 73 *M. tumandañ nañgēhi bala, tamenipun den kiñcik*. Hier is de volgorde der woorden dus anders.

Bezien we nu het in Middel-Javaanse teksten welbekende zinstype *den ... denira* etc., dw.z. dat waarin een *den*-verbinding wordt gevolgd door *denira*, *dera*, *dene* etc. + eigennaam of aanduider van een zelfstandigheid als uitdrukking van den agens. Bv. Par. p. 2, 26 L. vindt een kind: „*sinambut inñemban bhinakta mantuk, den aku wēka dera L.*” „hij nam het op, droeg het in zijn armen mee naar huis, waar hij het als kind aannam”, als we de vertaling van Brandes¹⁾ volgen; men kan ook met: „..., terwijl hij het ... aannam” weer-geven, of met „toen hij het naar huis gedragen had, nam hij het als kind aan”. Andere voorbeelden: Koraw. p. 146, 36 *ēnti si tēmbesesi nññ bhuwana, den-taḍah dene tanaya mami* „zo dadelijk zijn alle inwoners der aarde uitgeroeid, verslonden door mijn zoon”; hier is de aanduiding van den agens zelfs noodzakelijk. Zo ook *ibid.* p. 108. 8 *satuhuk tēmbesesi anaa polahañku dudu, den-cēṭa dene nanak G. iki* „indien ik ooit in mijn hele verdere leven een misstap mocht begaan,

¹⁾ J. L. A. Brandes, Pararaton² (V.B.G. 62), p. 47.

wordt die door zoon G. georakeld". Agensaanduiding is ook bij een *in*-vorm welbekend; een voorbeeld van een *-in*-vorm na *n* + agensaanduiding: *ibid.* p. 74, 18 *matañnya n sinañguh lěwih de san brāh-maṇa*. Indien het juist is, dat de *den*-verbindingen oorspronkelijk speciaal optraden in voortzettende zinnen, na andere werkwoordsvormen, dan is de veronderstelling niet te gewaagd, dat de agensaanduiding in verscheidene gevallen oorspronkelijk verduidelijkend, epexegetisch, zo al niet pleonastisch was. Dergelijke toevoegingen mag men in omgangstaal verwachten. Kor. p. 80, 31 bv. lezen we: *dak tadah kita mañko denku* „meteen eet ik u op". Aanduiding van den agens zowel in de werkwoordsvorm als door een wijzer is ook in het Maleis verre van onbekend: Boma (VL.) p. 262, 13 v. o. *maka sěgala hal S. dan J. itu dilihatnya oleh segala hulubalan*; H. Toeah (VL.), p. 304, 10 *maka oleh H. L. akan sirih masak ... dipěrsěmbahkannya*.

Kern heeft terecht de opmerking gemaakt, dat een constructie als „het gebruik van *den* geheel met de waarde van njav. *di*, zowel voor het passief als voor de modale imperatief", waarvan hem geen andere voorbeelden dan uit de 14e eeuw bekend waren, „toch wel lang in de volkstaal in zwang geweest (zal) zijn, vóórdát ze waardig gekeurd werd in de deftige stijl van een kunstdicht gebezigd te worden"¹⁾. Hij wijst bovendien op de mogelijkheid, dat een omwerker of afschrijver een oudere vorm door een jongere vervangen kan hebben. Inderdaad, de omstandigheid dat de zg. Middel-Javaanse teksten, die zonder twijfel dichter bij de gesproken taal stonden dan de zuiver Oud-Javaanse, deze constructies met *den* in grote frequentie vertonen, wijst op de juistheid van het reeds a priori waarschijnlijke vermoeden van Kern. De door mij veronderstelde oorsprong van de *den*-verbindingen zou in een in de volkstaal welbekend procédé, uitbreiding met een versterkend woordje, liggen. Er lijkt me geen bezwaar te bestaan in *de* het woord voor „werk" te zien: men vergelijkte het boven besproken *we*. Gelijk bekend²⁾ heeft *de* in verschillende verbindingen andere betekenis aangenomen: *ri denya n* „doordat"; njav. *děné* „wegens, in verband met het feit dat etc."; *de* als hulpwoord bij de substantiveringsconstructie. Ook *de* + *n* > *den*, neem ik verder aan, heeft op de duur een functieverandering ondergaan. Men is het nl. gaan opvatten als drager van het „modale" of „objectieve" (zg. passieve) begrip, dat aanvankelijk lag in andere elementen

¹⁾ Kern, V.G. 10, p. 8.

²⁾ Zie ook boven, p. 286 vlg.

van de zin. Een dergelijke wijziging in functie is van elders niet onbekend.

Er zijn echter plaatsen in de ons bekende teksten, die buiten het kader van het hier besprokene vallen of schijnen te vallen. Indien werkelijk *den-* (obj.) op de door mij aangenomen wijze ontstaan is, nl. uit *n*-verbindingen, hoe is dan het zinstype *mapa kañ den-ucap* „wat wordt (erover) gezegd” (Kor. p. 74, 19) te beoordelen? Hier toch is *k. d.-u.* subject en *m.* praedicaat. Het komt me voor, dat dergelijke zinnen zijn ontstaan, toen voor het taalbewustzijn de door mij aangenomen oorspronkelijke betekenis van de *den*-verbinding niet meer leefde, m.a.w. toen *den-ucap* geheel en al een eenheid, een „objectieve werkwoordsvorm” was geworden. Dat werkwoordsvormen *kañ*, *niñ* etc. voor zich kunnen krijgen is ook van andere plaatsen welbekend: S. hy. kamāh. (ed. K.) p. b43 *mapa de niñ lumēkasa?* „wat is de wijze om te werk te gaan?”.

Merkwaardig zijn de verbindingen met *depun*, die in verschillende Middel-Javaanse geschriften te vinden zijn. Bv. Par. 23, 7 *sama depun-buñcal antukipun aruru maja punika* „hij wierp al wat hij van die madja's gevonden had weg”; *depun* is hier geheel gelijkwaardig met *den* en njav. *di-*. In de Sorāndaka, waar deze *depun*-formatie verscheidene malen voorkomt, fungeert hij ook als modale imperatief: 1, 43 *dinayan depun aris* „behandel hen rustig”; 2, 98 *depun yatna in wišti* „wees op uw hoede voor gevaren”; 3, 8 en 41 *depun munigu*; 2, 101 *depun tegēn pati* „ik moet ongevoelig zijn voor de dood”. Ook vindt men er (1, 44) *nrpati depun kawruhana ala ayu niñ sarat* „de vorst moet letten op onheil en geluk van de wereld”. Dit *depun* herinnert ons aan njav. *dipun-*, wat nu de kramavorm is. Omdat klankovergang *e > i* niet waarschijnlijk is, zou ik eerder geneigd zijn in *dipun* product van zg. contaminatie te zien, en wel uit *di* en *depun*. Maar wat is dan *pun*? *Pun* is zonder twijfel identiek met *pun*, dat reeds vroeger als deftiger vorm naast *si* (thans als *krama*) optreedt: bv. Sor. 1, 71 *pun dēmañ Sora*¹⁾. Dit *pun* komt echter ook voor als zelfstandig (alleenstaand) aanwijzend voornaamwoord, „of wil men persoonlijk voornaamwoord” (Kern), bv. Ādip. *sarwāstra ni pun* „alle wapenen van die (hen)”²⁾. De verbinding *depun* lijkt mij te vergelijken met *demu*, *denta* + overeenkomstige werkwoordsvorm, bv. Kor. p. 126, 30 *mapa denta takwanakēn in kami* „waarnaar vraagt

¹⁾ Zie ook Kern, V.G. 8, pp. 158 en 165.

²⁾ Zie verder Van der Tuuk, K.B.W., IV, p. 14.

ge mij?"¹⁾; T. Pangg. p. 103 *matañnyan demu wehi matēmahan wil* „dat gij hen daarom een wil laat worden”; p. 120 *aja kami denta-pateni* „doodt mij niet”; Naw. p. 76, 22 *denta pakṣakēn marēka mariñ surālaya... inon umarēka* „gij dwingt mij naar het godenverblijf te gaan”; p. 75, 13 *bhaṭṭāra L. ayo derāku rorowan* „gij moet god L. niet als kameraad erkennen”; p. 48, 23 *prana tēmēn kañ dera-takona-kēna* „zeer gevat is wat ge vraagt”. Ook met *a*-vormen: Çrī Tañj. 6, 23 *aja derālarānañis* „ween niet zo bedroefd”. Met een suffix van de derde persoon: Çrī Tañj. 5, 23 *dene-pet kapatianya* „(dat) die zijn dood nastreefde”; Kor. p. 194, 8 *ēlor denira-tuduh* „hij toonde het Noorden”.

Ter verklaring van deze constructie zou ik in overweging willen geven uit te gaan van de destijds door Kern besproken²⁾ constructies *dayanta t(a)-pati ya* (K. O. VII) „moge hij door u (o goden) gedood worden”, „eig. moge het uw werk (toedoen) zijn, dat gij hem doodt (of: dat hij door u gedood wordt)” (Kern³⁾); Rām. 15, 37 *he nātha, wyartha denta t-haruhara* „o vorst, het heeft geen zin, dat ge U ongerust maakt”. Hier is *denta t. h.* subject en *w.* praedicaat; de constructie van deze zin is in hoofdzaak gelijk aan andere substantieve constructies met *de*, bv. Ādip. p. 94 *apagēh deñkw amitra lawan rasika* „mijn vijand-zijn met hem (is) bestendig”, d.w.z. (dat) ik bestendig vijand ben met hem”; *karwas deñku anaṇwruhi...* „ik weet zeker, dat...” (Sor. 2, 75); Kid. Pam. 4, 192 *akeh de rakryan P. amet upāya* „Heer P. zocht vele listen”⁴⁾. Luiden in de oudste teksten zinnen als „ik wil liever sneuvelen, zei hij”, „dat is de reden dat ik afscheid van U neem”, „tengevolge van het feit, dat ik mij bezondigd heb van U weg te lopen, verlang ik...”, „waartoe moet het dienen, dat ik wakker gemaakt word?” resp. *lēhēñ aku k-matya liñnya* (Rām. 22, 89); *nahan hetunya k-amwit ri kita* (id. 19, 31), *sañke doṣaṇku k-añlēṣ...* *mahyun* (id. 19, 24), *aparan ike prayojana matañnya aku g-winuñu* (id. 22, 9) etc., later zijn de korte pronomina verdwenen en vindt men wendingen als *ya ta nimitta ni ñulun sēmu wiran* „dat is de reden dat ik beschaamd ben” (Tantri K. p. 49); *ndi ta ñgonta*

¹⁾ Zie ook Swellengrebel, Korawāçrama, p. 19* vgl.

²⁾ Kern, V.G. 8, p. 278 vlgg.; vgl. p. 306. Zoo ook hierboven, p. 290 vlg.

³⁾ Kern, o.c., p. 280.

⁴⁾ Oorspronkelijk als appositie bij een voorafgaande uiting stond *de +* pron. suff. in zinnen als Kor. p. 76, 18 *weus pwa wiwara atinñku mañke den tāwarah* „verhelderd is nu mijn hart door Uw onderricht”. Subst. constr. ook Tantri K. p. 202, 8 v.o. *mināñsa wañkenya... deniñ p. S...*, *denyāmāñsa mawarēg²-an* „de lijken van... at p. S. op, die er zich geheel aan verzadigde”.

weruh ... „hoe weet ge dan ...” (T. Pangg. p. 87); *ih, paran ta donta maraŋke* „wel wat is Uw doel met hier te komen?” (id. p. 84); *apa gazwenta maraŋke* „waarom komt ge hier?” (ibid.); *apa denta takwanakēn bhaṭāra* „wat vraagt ge naar den Heer?” (id. p. 102)¹); *marmānīnsun eñjañ prāpti* „de reden waarom ik vanmorgen hier ben gekomen” (Sor. 2, 15); *don pakānira asewaka* ... „gij moet zelf in dienst gaan” (Par. 22, 8). Bij de op twee na laatste plaats tekent Pigeaud²) aan: „De substantief-constructie *d. t.* wordt hier zo gebruikt, dat ze ... vertaald kan worden als een zg. verbogen werkwoordsvorm ...”. M.i. is het geen substantief-constructie meer. Reeds Kern wees er op³), dat in de zinnen van het type *nahan hetu nira n-wijil prihatin* „dat was de oorzaak, dat zij bedroefd naar buiten kwam” (Smar.) (en zo *kāraṇa niñ* etc.) de *n* ontbreken kan: *hetu niñ wañ mapanguh* „de reden dat ik een samenkomst (met U) heb”. Zo is later gewoon: *apa dwan in bañu mili miṇḍuhur?* „wat is de bedoeling van het water naar boven te stromen?” (T. Pangg. p. 86), terwijl Bh. Y. 2, 3 heeft *don ira n lari mare nrpa* „zijn doel was te gaan naar den vorst”. Ook in dezelfde tekst beide gevallen. Cal. Ar. p. 140 m. *enak denira n umilag* „gerust vertrok hij”; p. 131, r. 9 *haywa pepeka denta umikwa ri ñon* „weest niet nalatig mij te volgen”. Eveneens merkte Kern op⁴), dat men in het NJav. in plaats van ojav. *ri hurwusnya n, ri sampunya n* zal zeggen *sawuse, sasampuniṇun*, en dit met een volgend gezegde, bv. *mañan* zal verbinden zonder enig element, dat aan *n* beantwoordt. In plaats van *ri tēlasnya n alap hurip* ... „nadat hij het leven ... had genomen” (Bhīṣmap.) lezen we inderdaad in jongere teksten *wus ira anruñu* (Kid. Sunda 1, 58a). Naast *nahan hetu nireki śighra n umijil* „dat was de reden, dat ze snel naar buiten kwam” (Smar.); *eñjiñ kāla nira n lumampah* „'s ochtends vroég toog ze op weg” (id.) lezen we Tantri K. p. 50 *ya ta hetu Ćrī M. tumēmwakēn ikañ keśwaryan* „dat is de oorzaak dat Z. M. macht tweegbrengt”.

Op overeenkomstige wijze — zo wil het mij voorkomen — zullen nu zinnen van het type *wyartha denta t-haruhara, dayanta ta-pati ya* etc. zijn voortgezet door zinnen zonder de korte gepraefigeerde pronon-

¹) In het laatste voorbeeld (vgl. Kor. p. 46, 35 *paran denta takwanakēn uwa aji* kan *t* voor *takwanakēn* in de aanvangsconsonant van dat woord zijn opgegaan.

²) Pigeaud, De Tantu Panggëlaran, p. 169, n. 2.

³) Kern, V.G. 8, p. 263.

⁴) Kern, V.G. 8, p. 262.

mina, zoals T. Pangg. p. 103 *matañnya n demu wehi matēmahan wil*, etc.

Naast *depun-* (zie boven) vindt men ook *denpun-*, bv. Çri Tañj. 6, 20 *patrēm babu denpun-gawa* „(terwijl) ik mijn dolk meenam”¹⁾. Ik zou hierbij willen wijzen op het gebruik van *den* i.p.v. *de* in sommige teksten, bv. Kor. p. 102, 32 *masāwora den mami?* „hoe zou het door mij door elkaar raken?”; T. Pangg. p. 72 hs. D *kapañgih den sañ*...; *tinuta bhattārī den sañ K.*; p. 68 hs. D *binuru den sañ R.*; Tantri K., p. 104, 2; 136, 4; 176, 17; Çri Tañj. 5, 188; 6, 18. Ook *denmu*: Sud. 4, 170 *inoñ pējah denmu*. Het is mij niet mogelijk, deze nevenvorm van *de* te verklaren: dialektische of vulgaire variant van *de* met nasalering voor het er mee nauw verbonden woord? Overigens staat naast *na* „zo”: *nan*, naast *nda* „zie, toch, echter, daarop”: *ndan*. Anderzijds komt ook *de* voor, waar men *den* verwacht: Wetb. v. Jonker 259 *anak in won len debuñjal* „een te vondeling gelegd kind van anderen”, Jonker²⁾ voegt hier toe: „l. *den-b.*”; bedorven lezing of inverse analogie?

Voort zou ik willen veronderstellen, dat *di-* als vormend element bij de „voluntatief” is gaan optreden (zo in het N.Jav. *ngoko*, naast het literaire en deftige *den*), toen *di-* en *den-* in de objectieve (zg. *pas-sieve*) vorm naast elkaar gebezigd konden worden³⁾. Wat de objectieve *di-*vorm betreft, hier lijkt mij de door Kern⁴⁾ implicite uitgesproken hypothese nog steeds de eenvoudigste: deze Javaanse vorm is identiek met de overeenstemmende Maleise *di-*formatie etc. Duister blijft dan de oorzaak van de afwezigheid van *di-* in de oudere Javaanse literatuur. Men kan veronderstellen dat het in geografische of sociale milieus bestond, die in de oudste tijd niet in de literatuur aan het woord kwamen.

Er zijn enkele plaatsen, waar een *den*-vorm gevolgd wordt door een pronominaal suffix: Kor. p. 146, 8 *ana manambah in lēmbu*,... *a. m. in manuk k.*, *den-sēmbahnya* „sommigen maken de sēmbah voor runderen, ... anderen voor k.-vogels; (voor dat alles) maken zij een sēmbah”; Çri Tañj. 5, 130 *den-gagawenya cēcēntuñ* „zij maakten op allerlei wijzen haarlokken”⁵⁾. Swellengrebel⁶⁾ vermoedt, dat deze

¹⁾ Er is een variant *den-sun-gawa*, door Pryono, Çri T. p. 14 + m.i. terecht als contaminatie uit *d.-g.* en *s.-g.* verklaard.

²⁾ Jonker, Wetboek, p. 90.

³⁾ Zo ook Jonker, Bijdragen 65, p. 324.

⁴⁾ Kern, V.G. 8, p. 308.

⁵⁾ Zie ook Pryono, o.c., p. 14 +.

⁶⁾ Swellengrebel, o.c., p. 18*.

vormen kunnen zijn ontstaan doordat het taalgevoel *den*-vormen en *-in*-vormen, waarbij deze suffigering gewoon is, heeft gelijkgesteld. Intussen komt ook een dergelijke *an*-verbinding wel eens voor: Sutas. (bij Kern, V. G. 8, p. 273) *yekân tikân sunakĕnanta* „dat is hetgene, dat door u geschonken moet worden”; ook hier is de agens door een suffix aangeduid. Vermelding verdient nog Tantri K. p. 154 *anâ upāyanku, den sĕngahnyânaknya katunw in apuy*, door Hooykaas niet kwaad vertaald: „Ik weet een middel, waardoor ze in de mening moet verkeren, dat haar kinderen verteerd zijn door vuur”.

In de Sudamala (4, 31) schijnt voor te komen een propositief-*den* met gesuffigeerd pronomen: *den tulusira sanak*, door Van Stein Callenfels¹⁾ vertaald met: „ik beschouw je geheel alsof je een bloedverwant waart”; m.i. is te begrijpen *den tulus sira sanak*.

Interessant is Cal. Ar. p. 121 m. *demu sanguh ko marweta mahurip?* „denk je dat je nog langer zoude leven? Hier staat *demu* wel in de zin van „wat jou betreft, jij” voorop²⁾.

Hierboven kwamen enige malen verbindingen van *nda* + werkwoordsvorm ter sprake. Het wil mij voorkomen, dat men daaraan nog een argument kan ontleen ten gunste van de oorspronkelijke identiteit van de twee soorten *den*-vormen. Naast de zg. propositieven van het type *ndak-warrah ta kita* „laat ik u dan onderrichten” (Ādip., p. 35³⁾), komen, gelijk door Pigeaud⁴⁾ is opgemerkt, ook *nda*-verbindingen voor zonder propositieve kracht: T. Pangg. p. 87 *katon kita nisin rin lwah, mataannya dak-* (zo Pigeaud, maar men kan ook transcriberen: *matannya ndak-*) *walekĕn ikan banyu* „ik zag dat ge uw gevoeg deed in de rivier, daarom heb ik het water doen terugkeren”. De door Pigeaud (aarzelend) gegeven verklaring: uit „daarom dacht ik: „laat ik het w. d. t.” lijkt mij onwaarschijnlijk, eveneens zijn door anderen⁵⁾ gedeelde opinie, dat zich het zg. subjectieve passief van de jongere taal uit de zg. passieve propositief heeft ontwikkeld⁶⁾. Het wil mij voorshands voorkomen, dat we, als we uitgaan van de constructie *matan iko ko m-pujirya* „dat is de reden, dat gij hem prijs” (Rām. 5, 35); *ndya hetunyât-tonton palaga mami...* „wat is de reden, dat gij mijn strijd aanschouwt...?” (id. 6, 168); *na hetunyâd-*

1) Van Stein Callenfels, VBG. 66, 1, p. 99.

2) Zie boven, p. 287.

3) Zie Kern, V.G. 8, p. 300.

4) Pigeaud, o.c., p. 16 vlg. Zie ook Swellengrebel, o.c., p. 19*.

5) Zie Kiliaan, Javaansche Spraakkunst, p. 144 en 306.

6) Zie ook de kritiek van Haaksma, o.c., p. 50 (vgl. Esser, TBG. 75, p. 294).

laku „dat is de reden, dat ge gegaan zijt” (id. 21, 109) etc., en aannemen, dat het woordje *nda*, dat o.a. met „zie!, ziedaar!, namelijk” is weer te geven, in de omgangstaal, verlevendigend, releverend na *matañnya* is opgetreden; vgl. bv. ook Rām. 13, 32 *nihan tañ Āditya yadin ya patyana, nda kam-rēmuk hyañ Prthivī* „zie, al ware het de Zon, we zouden hem vernietigen, (wel) we zouden de Aarde verbrijzelen”. Men kan dan aannemen, dat uit de combinatie *nda* + *k*- zich het zg. subj. passief (njav. *layañe dak-waca* „ik lees de brief”) heeft ontwikkeld, anderzijds, zonder formele uitdrukking van het propositieve begrip, de zg. passieve propositief *ndak-warah ta kita*¹⁾. Daarnaast de zg. actieve propositief *ndak aminta pēhan ri kita* „ik zou U om melk willen vragen” (T. Pangg. p. 77). Als bezwaar tegen deze visie kan men aanvoeren, dat *ndak*-vormen, die dienen om een feit te stellen, pas laat in het Oud-Javaans en dan nog niet algemeen schijnen op te treden, terwijl die welke een voornemen te kennen geven, oud en frequenter zijn. Hiertegen zou zich dan weer laten opmerken, dat *ndak*-vormen in de laatste functie eerder in de taal der hogere literatuur kunnen zijn doorgedrongen en daar in een behoefte voorzagen; voor het stellen van een feit kunnen zij lang te „krachtig” gevonden zijn.

¹⁾ Het is mij niet mogelijk, de zienswijze van Haaksma (o.c., p. 52) te volgen.